

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

Освітній рівень – бакалавр

на тему: «Становище жінок в окупованому нацистами Києві (на основі егеджерел)»

Виконала: студентка 4-го року навчання,
спеціальності: 032 «Історія та археологія»
освітньої програми «Історія»
Заглада Олександра Миколаївна

Наукова керівниця: Хом’як Оксана Володимирівна, к.і.н.
Рецензентка: Кобченко Катерина Аркадіївна, к.і.н.

Кваліфікаційна робота
захищена з оцінкою _____
Секретар ЕК _____
“ _____ ” _____ 2024 р.

Київ – 2024

Декларація академічної доброчесності

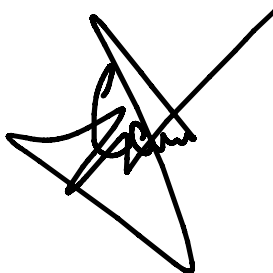
студентки НаУКМА

Я, Заглада Олександра Миколаївна, студентка 4 р. н. факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 “Історія та археологія”, адреса електронної пошти: oleksandra.zahlada@ukma.edu.ua, підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Становище жінок в окупованому нацистами Києві (на основі его-джерел)» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1-3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;

- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи StrikePlagiarism.

- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Підпис студентки

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної роботи

Тема: «Становище жінок в окупованому нацистами Києві (на основі еґо-джерел)»

Автор: студентка 4-го р. н. першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньої програми «Історія»

Наукова керівниця: Хом'як Оксана Володимирівна

Захищена: " ____ " _____ 2024 р.

Короткий зміст роботи: Кваліфікаційна робота є комплексним дослідженням життя жінок в місті Києві під час окупації німецькими військами у 1941-1943 рр. Робота присвячена висвітленню жіночого становища за допомогою еґо-джерел.

Для розкриття теми було залучено архівні джерела з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, еґо-джерела, витяги з протоколів допитів НКДБ, а також історіографія, дотична до цього питання. У роботі охарактеризовано джерельну та історіографічну базу, досліджено особливості жіночого досвіду окупації, описано питання колаборації з німцями та стратегії виживання жінок. Дослідження також містить аналіз дитячих спогадів та досвід жінок-єврейок, аби прослідкувати розбіжності різних соціальних категорій.

У кваліфікаційній роботі висвітлено проблеми, з якими стикались жінки, перебуваючи в окупації, крізь призму їхнього власного досвіду. Робота також дає уявлення про те, в якому становищі знаходились жінки Києва в 1941-1943 рр. та якими були їхні стратегії виживання до приходу радянських військ.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	2
1. ЖІНОЧИЙ ДОСВІД ПІД ЧАС ОКУПАЦІЇ.....	8
1.1 Київ в період німецької окупації	8
1.2 Жіночий досвід окупації в емо-джерелах.....	13
1.3 Образ «жінки-матері» в дитячих спогадах	24
2. СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ЖІНОК	30
2.1 Бабин Яр – гендерні особливості досвіду	30
2.2 Співпраця з німцями	39
2.3 Сексуальні стосунки як засіб виживання.....	49
ВИСНОВКИ	58
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	61
Подяка	74

ВСТУП

Досвід цивільного населення в період німецької окупації довгий час залишався недослідженим: радянська влада висвітлювала окупований Київ переважно в контексті нацистського терору та партизанського опору, залишаючи інші аспекти повсякденного життя в тіні.¹ Жінки ж залишалися представленими узагальнено, в трикутнику «жертва-героїня-зрадниця», стираючи універсальний досвід кожної, за висловом Олени Стяжкіної.²

На час окупації Києва німецькими військами у місті перебувало 56 тисяч жінок, що складало 93% працездатного населення (перепис 1 квітня 1942 р.).³ Зважаючи на те, що, за даними Марини Шевченко та Віталія Гедзя кількість жінок у місті значно переважала,⁴ стає зрозумілим, що уніфікувати досвід чоловіків та жінок неможливо, так само, як і повсякдення всіх мешканців міста.

В західній історіографії дослідження історії окупації набуло популярності в 1970-х рр. Для науковців було важливим побачити, як окупаційна політика впливала на різні чинники побутового життя.⁵ В Україні, починаючи з 1990-х, з появою діаспорних розвідок, почалось більш детальне дослідження повсякденного життя в окупованому Києві.⁶ Не дивлячись на те, що протягом 30-ти років науковці працювали над дослідженням нацистської окупації, перед нами досі залишається проблема виокремлення саме жіночого досвіду з загального контексту.

¹ Легасова Л., Лисенко О. Образ окупованого Києва у науковій літературі. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»*. К., 2012. С. 9

² Стяжкіна О. Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940-х років. Київ, 2019. С.32-33

³ Шевченко М. Ю. Жіноцтво в окупованому Києві (за матеріалами фондів Меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років") / *Архіви України*, 2014. № 4-5. С. 257-258

⁴ Там само. С. 258

⁵ Удод О. Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 – листопад 1943): питання методології та історіографії // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 15. Київ, 2006. С. 387

⁶ Легасова Л., Лисенко О. Образ окупованого Києва у науковій літературі. С.9-10

Мета роботи – проаналізувати становище жінок в місті Києві в період німецької окупації. З мети даної роботи випливають такі **завдання**:

- Висвітлити особливості жіночого досвіду в окупації;
- Виокремити та проаналізувати стратегії виживання жінок в Києві.

Предмет дослідження – життя цивільного населення в роки нацистської окупації.

Об’єкт дослідження – досвід жінок в окупованому Києві.

Хронологічні рамки становить період окупації Києва, що тривав з 19 вересня 1941 р. до 6 листопада 1943 р.

Територіальні рамки охоплюють місто Київ, але для ширшого контексту також будуть залучатись приклади з інших окупованих міст України.

Історіографія. Вивчення періоду окупації територій сучасної України серед дослідників стає більш популярним на основі висвітлення нової документації, як радянської, так і німецької, а також за допомогою спогадів очевидців. Дуже важливою є праця нідерландського історика Карела Беркгофа «Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою», а також його дослідження трагедії Бабиного Яру і Голокосту в Україні.⁷ З історії окупованого Києва також важливою є збірка «Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення», видана Національним музеєм історії України у Другій світовій війні, де були представлені як і архівні документи, так і статті.⁸ Основною дослідницею повсякденного життя в окупованому Києві є Тетяна Заболотна, яка написала праці про стратегії виживання місцевої інтелігенції, продовольчого становища в Києва та

⁷ Див.: Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою./ пер. з англ. Т. Цимбал. Київ, 2011. 456 с.; Його ж. Бабин Яр: місце наймасштабнішого розстрілу євреїв нацистами в Радянському Союзі. // *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: Матеріали міжнародної наукової конференції 24-25 жовтня 2011 р., м. Київ*. Вид. 2-ге, доп. Київ, 2017. С. 8-20

⁸ Див.: Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». Київ, 2012. 504 с.

особливості дослідження повсякденності киян в роки окупації.⁹ Також вона долучилась до написання історичного нарису разом з Тамарою Вронською та Тетяною Пастушенко, який став доповненням до збірки усноісторичних спогадів, зібраних Миколою Боровиком «Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян».¹⁰ Окрім дитячих спогадів, Микола Боровик також займався дослідженням одного з ключових джерел цього дослідження – щоденників Ірини Хорошунової, розглядаючи їх з різних аспектів.¹¹ Тетяна Пастушенко досліджувала оstarбайтерів та оstarбайтерок, зокрема Київщини.¹²

Не менш важливими для дослідження є праці Володимира Гінди та Олени Стяжкіної на тему жіночого становища. Володимир Гінда досліджує стратегії виживання, зокрема сексуальне насилля та функціонування борделів Вермахту на окупованих територіях, а у 2022 році видав працю «Секс і німецько-радянська війна», включивши також і сексуальні злочини Червоної армії.¹³ Олена Стяжкіна є авторкою однієї з ключових статей «Жінки України

⁹ Див: Заболотна Т. Джерела вивчення повсякденного життя міської інтелігенції в роки нацистської окупації (на прикладі Києва) / *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей*. Київ, 2011. Вип. 14. С. 23-26; Її ж. Повсякденне життя киян в умовах нацистської окупації (вересень – грудень 1941 р.) / *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей*. Київ, 2008. Вип. 11. С. 107-116; Її ж. Продовольче становище міського населення України у роки нацистської окупації: проблеми та шляхи вирішення (1941–1944 рр.) / *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей*. Київ, 2021. Вип. 23. С. 213-241; Її ж. Стратегії виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.): теорія та практика. / *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей*. Київ, 2013. Вип. 16. С. 94–113.

¹⁰ Див: Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян / Упор. М. Боровик, Н. Дробкова, Т. Пастушенко. Київ, 2020. 352 с.; Вронська Т., Заболотна Т., Пастушенко Т. Історичний нарис. / *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян*. Київ, 2020. С. 207–334.

¹¹ Див.: Боровик М. Добираючи інших слів: невідомі щоденники Ірини Хорошунової / *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Київ, 2016. Вип. 4. С. 5-9; Його ж. “Our Golgotha”: the Tragedy of Babi Yar in the “Kievan notes” of Iryna Khoroshunova.. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*. Kyiv, 2018. No. 137. P. 5-8

¹² Див.: “...То була неволя” : Спогади та листи оstarбайтерів / упоряд. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ, 2006. 544 с.; Її ж. Оstarбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953). Київ, 2009. 282 с.

¹³ Див: Гінда В. Секс і німецько-радянська війна. Київ, 2022. 368 с.; Його ж. Жіноче тіло як один з ресурсів виживання на окупованих нацистами територіях. *Historians.in.ua*. / URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/zabutizertvy-viyny/979-volodymyr-hinda->

в повсякденній окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання.», а також у 2019 р. видала книгу «Стигма окупації: Радянські жінки у самобаченні 1940-х років», де було описано три жіночих щоденника зі східних територій України. Основною метою праці було показати щоденники жінок без втручання автора.¹⁴ Також пізніше її стаття публікувалась у збірнику «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства», упорядкований Оксаною Кісь, Катериною Кобченко та Гелінадою Грінченко.¹⁵ В збірнику статей є багато блоків, що стосуються як і теоретичної бази, так і досвіду остарбайтерок, єврейок, жінок в підпіллі тощо.

Джерельна база. Основною джерельною базою є три его-джерела киянок – «Київські записки» Ірини Хорошунової та щоденники Ніни Герасимової та Олександри Шарандаченко.¹⁶ Ці щоденники показові для дослідження, так як вони уміщують у собі повсякденне життя, вписане в контекст окупації. Для розбору образу жінки-матері були опрацьовані дитячі спогади зі збірки Миколи Боровика, Тетяни Пастушенко та Наталії Дробкової.¹⁷ Дані спогади збирались різними інтерв'юерами з 2010 по 2020 рік в рамках проєкту «Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання», з доповненням історій, записаними родичами респондентів та новими свідченнями.

[zhinoche-tilo-iak-odyn-iz-resursiv-vyzyhivannia-na-okupovanykh-natsysta](#) ; Його ж. Загроза для Вермахту. Венеричні недуги. *Збруч.* / URL: <https://zbruc.eu/node/9174> ; Його ж. Нацистські борделі в Україні. *Збруч.* URL: <https://zbruc.eu/node/67549> (дата звернення: 2.05.2024)

¹⁴ Див.: Стяжкіна О. Жінки України в повсякденній окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання. *Український історичний журнал.* 2015. № 2. С. 42–66; Її ж. Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940-х років. Київ, 2019. 384 с.

¹⁵ Див.: Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства : зб. наук. праць. Київ, 2015. 335 с.

¹⁶ Див.: ЦДАВО України, ф. 5270, оп. 1, спр. 3-7; Шарандаченко О. Реєстраторка загсу: Із життя киянки. Київ, 1960. 366 с.; Герасимова Н. Дневник. 22 июня 1941 р. – 25 июля 1945 р. // Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс / URL: <https://digital.warmuseum.kyiv.ua/documents/visu/9> (дата звернення: 13.04.2024)

¹⁷ Див.: Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян / Упор. М. Боровик, Н. Дробкова, Т. Пастушенко. Київ, 2020. 352 с.

Для аналізу досвіду жінок єврейської національності був використаний роман-документ Анатолія Кузнецова «Бабий Яр», який містив в собі спогади Діни Пронічевої, що врятувалась від розстрілу, а також документи, протоколи допитів та стенограми, що розміщені в інтернет-порталі «Бабин Яр: людина, влада, історія».¹⁸ Також були використані спогади Софії Ярової, яка врятувала багатьох євреїв від загибелі.¹⁹

Не менш важливими для дослідження стали інтерв'ю жінок, зібраних для музею Голокосту в США, а саме Олександри Гасанової, Анни Карчемської, Анни Терлецької та Бетії Мірських, які були євреями і змогли розповісти про свій досвід.²⁰ Колекція архіву усної історії цього музею є однією з найбільших серед досліджень Голокосту та містить інтерв'ю проведені не лише музеєм, а й свідчення окремих осіб. Таким чином, наприкінці 1990-х рр. на території України була проведена низка інтерв'ю, зокрема у Києві, частина з яких і була використана. Для дослідження оstarбайтерок основним джерелом стали спогади, упорядковані Тетяною Пастушенко.²¹ В даному збірнику, окрім спогадів також є листи та фотографії оstarбайтерів – всі матеріали були взяті з Меморіального комплексу «Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.» (зараз перейменовано в Національний музей історії України у Другій світовій війні).

¹⁸ Див.: Кузнецов А.В. Бабий Яр. Роман-документ. Киев, 1991. 352 с.; Документи. Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія». URL: <https://history.kby.kiev.ua/documents> (дата звернення: 09.05.2024).

¹⁹ Ярова С. Мое життя в період окупації. Київ, 2022. 70 с.

²⁰ Див. 31. 31. USC Shoah Foundation Institute testimony of Aleksandra Gasanova. Kyiv, 14.07.1998 (b.1916). Kyiv, 14.07.1998 (b.1916). URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/vha47284> ; USC Shoah Foundation Institute testimony of Anna Karchemskaja. Kyiv, 4.11.1998 (b.1927) URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/vha50028> ; USC Shoah Foundation Institute testimony of Anna Terletskaia. Kyiv, 28.10.1998 (b.1920). URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/vha49482>; USC Shoah Foundation Institute testimony of Betia Mirskikh. Kyiv, 26.11.1996 (b.1924). URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/vha22465> (date of access: 02.05.2024).

²¹ "...То була неволя" : Спогади та листи оstarбайтерів / упоряд. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ, 2006. 544 с

Методологічною основою дослідження є критичний аналіз джерел та метод реконструкції для аналізу джерел усної історії.

Структура роботи зумовлена її метою та дослідницькими завданнями. Робота складається з вступу, двох розділів, висновків і списку використаних джерел та літератури. У першому розділі розглядається загальний контекст Києва в окупації та як він виглядав у щоденниках киянок, а також описується образ «жінки-матері», який виокремлений з дитячих спогадів. Другий розділ зосереджений навколо стратегій виживання, окремо виділений досвід жінок єврейської національності, також досліджено питання співпраці з німцями в робочій та сексуальній сферах.

1. ЖІНОЧИЙ ДОСВІД ПІД ЧАС ОКУПАЦІЇ

1.1 Київ в період німецької окупації

Для Гітлера Україна була однією з найважливіших цілей. Ще в довоєнні часи, Гітлер наголошував, що Німеччина має бути забезпеченою не лише новими територіями, а й продовольством та сировиною, що може бути завезено зі Сходу (безпосередньо з України також).²² В 1941 р. Гітлер продовжував наголошувати на захопленні України для постачання продовольства, але вже не лише для Німеччини, а й для Європи також.²³

Про початок війни 22 червня 1941 р. населення було сповіщено виступом Молотова по радіо.²⁴ В той же день була оголошена термінова мобілізація та почалось пристосування до нового життя.²⁵ Та як виявилось, Радянський союз абсолютно був не готовий до наступу Німеччини, не дивлячись на постійні військові навчання та пропаганду війни. Про це свідчить кілька факторів. Першим помітним «маркером» стала термінова евакуація підприємств, яка була частиною тактики «випаленої землі» Сталіна. В той час, як на прифронтових територіях УРСР діяло НКВС з масовими розстрілами «ненадійних елементів», керівництво отримувало завдання «не залишити нічого німцям».²⁶ Під евакуацією Сталін мав на увазі вивезення ресурсів. При чому, ресурси могли бути і людськими, та це не дорівнювало евакуації людей. Пріоритетність надавалась, звісно, техніці та сировині; разом із нею вивозились також спеціалісти.²⁷ Також евакуювались НКВС разом зі своїми сім'ями, частина наукових працівників та вищі навчальні

²² Кучер В. В переддень війни: Україна в німецьких завойовницьких планах/ *Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство. Зб. наук.праць* Київ, 2014. С. 176

²³ Тарнавський І. Українські землі в стратегічних планах Третього Рейху/ *Україна в системі змін парадигми світопорядку XX–XXI століть*. Київ, 2015 С. 90

²⁴ Вронська Т., Заболотна Т., Пастушенко Т. Історичний нарис. / *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян*. Київ, 2020. С. 215

²⁵ Там само. С. 215-216

²⁶ Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ, 2011. С. 25, 28

²⁷ Вронська Т., Заболотна Т., Пастушенко Т. Історичний нарис. / *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян*. Київ, 2020. С. 223

заклади; «прості» кияни виїхати не могли.²⁸ Окрім вивезення техніки, Сталін наказав замінювати важливу інфраструктуру.

Другим «маркером» неготовності Радянського союзу стало погане забезпечення Червоної армії. Сталін, нехтуючи численними попередженнями про початок війни на території СРСР, не забезпечив армію зброєю та картами в Західних регіонах.²⁹ Через раптовий напад, в Червоній армії зросла кількість дезертирів, не дивлячись на загрозу смертної кари.³⁰ За деякими підрахунками, за період 22 червня-6 липня 1941 р. Червона армія втратила близько 100 тис. людей через дезертирство, а за весь період німецько-радянської війни – близько 1 млн. 200 тис. людей.³¹ Отож, через «хаос», що панував в радянському командуванні та на позиціях, німецька армія дуже швидко просувалась до Києва – 9 липня лінія фронту вже підійшла до столиці.³²

Останні дні Києва перед окупацією були більш напружені, ніж завжди. Паніка жителів наростала, адже вони чули вибухи і знали, що німці поруч. За кілька днів до початку «офіційної» окупації, німці перебували у Вишгородському районі.

Кияни були відрізані від зовнішнього світу. Ще на початку війни, Сталін наказав здати всім радіоприймачі, що залишило киян навіть без зв'язку з Москвою.³³ Керівництво все виїхало, Київ тримався на «самоврядуванні», містом ширились постійні чутки навіть без можливості перевірити правдивість. 18 вересня в Києві почалось мародерство – люди забирали з

²⁸ Там само, С. 224-225

²⁹ Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ, 2011. С. 23

³⁰ Там само. С. 23

³¹ Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Київ, 2010. С. 120

³² Вронська Т., Заболотна Т., Пастушенко Т. Історичний нарис. / Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян. Київ, 2020. С. 216

³³ Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна» війна: спогади та роздуми очевидця. Київ, 2002. С. 29

крамниць продукти, техніку, одяг і все, що могло знадобитись для виживання.³⁴

Правий берег був окупований вже 19 вересня, хоча солдати Червоної армії протримались на лівому березі до 21 вересня.³⁵ Початок окупації Києва завершився взяттям багатьох солдат Червоної армії у полон. Та великої паніки в очікуванні німців не простежувалось. Карел Беркгоф пояснює це тим, що люди радше з цікавістю спостерігали за німецькими солдатами, аніж боялись.³⁶ Тетяна Заболотна зазначає, що кияни по-різному сприйняли окупацію, але вона стала переломним моментом в житті кожного.³⁷

В перші дні окупації в місті знаходились солдати вермахту, тому великих змін кияни не відчували, однак через кілька днів до Києва прибули представники цивільної влади.³⁸ Першим наказом окупаційної влади було прибути до приймального пункту на Хрещатику та здати награбоване (радіо-приймачі та іншу техніку), а вже пізніше було оголошено про реєстрацію працюючих осіб.³⁹ 20 вересня в Києві пролунали перші вибухи на Печерську, в результаті чого загинули німецькі солдати, які там квартирувались.⁴⁰ 24 вересня в будинку 28/2 на Хрещатику, де містився приймальний пункт, також пролунали вибухи.⁴¹ Пожежу не могли загасити кілька днів через вітер, брак води та швидке розповсюдження вогню. Тим самим, в перший тиждень

Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ, 2011. С. 37

³⁵ Вронська Т., Заболотна Т., Пастушенко Т. Історичний нарис. / *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян*. Київ, 2020. С. 229

³⁶ Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ, 2011. С.38

³⁷ Заболотна Т. Повсякденне життя киян в умовах нацистської окупації (вересень – грудень 1941 р.) / *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей*. Київ, 2008. Вип. 11. С.108

³⁸ Там само. С. 108-109

³⁹ Там само. С. 109

⁴⁰ Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ, 2011. С. 39-40

⁴¹ Вронська Т., Заболотна Т., Пастушенко Т. Історичний нарис. / *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян*. Київ, 2020. С. 244

окупації, близько 25 тис. осіб втратили житло.⁴² Хоча пожежа на Хрещатику є однією з резонансних подій в історії окупації, мало хто зазначає, що початком став саме вибух 20 вересня.⁴³

Наступною резонансною подією стали розстріли у Бабиному Яру. Перші розстріли відбулись 29-30 вересня 1941 р., яким передував наказ 28 вересня про обов'язкову явку усіх євреїв на його околиці.⁴⁴ Впродовж усієї окупації Києва розстріли у Бабиному Яру відбувались щовівторка та щоп'ятниці, але окрім євреїв там також розстрілювали і ромів, полонених, політичних в'язнів тощо.⁴⁵

Важливим етапом в житті киян також стала і кампанія з відправки до Німеччини, початок якої припав на січень 1942 р.⁴⁶ Більшість киян намагалась її уникнути шляхом переховування чи робіт у місті, але окупаційна влада у 1942-1943 рр. вживала активних заходів, аби відправити «добровольців» до Німеччини (розширення наказів, скорочення на роботі тощо).⁴⁷

Впродовж всієї окупації кияни мали проблему з продовольством і знаходились на межі голоду. Станом на 24 вересня Господарська інспекція «Південь» констатувала, що продовольчих запасів Києва вистачить лише на 8-14 днів, а по закінченню запасів завозити нові було заборонено.⁴⁸ Захоплені

⁴² Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ, 2011. С. 41

⁴³ Вронська Т., Заболотна Т., Пастушенко Т. Історичний нарис. / Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян. Київ, 2020. С. 244

⁴⁴ Оголошення окупаційної влади м. Києва про обов'язкову явку єврейського населення міста і його околиць в район Бабиного Яру. Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія». URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_4721.Ogoloshennya_okupatsiynoyi_vladi_m. Kiyeva_pro_obov'yazkovu_yavku_yevreyskogo_naselennya_mista_i_yogo_okolits_v_rayon_Babinogo_Yaru.html (дата звернення: 10.04.2024).

⁴⁵ Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Київ, 2010. С. 212

⁴⁶ Пастушенко Т. Остарбайтери з київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953). Київ, 2009. С. 44

⁴⁷ Там само. С. 53-67

⁴⁸ Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ, 2011. С. 174

території німці планували активно експлуатувати, а надання харчів було розподілено таким чином, що в першу чергу забезпечувалась німецька армія на фронті, потім війська на інших територіях, наступними були солдати, що знаходяться в Німеччині, німецьке цивільне населення і аж в останню чергу люди на окупованих територіях.⁴⁹ Таким чином, німецька влада планувала знищити цивільне населення в окупації голодом. Спочатку в Києві щоденний пайок хліба складав 200 г. на людину, але вже 16 жовтня 1941 р. містяни залишились без нього.⁵⁰

Ситуація з голодом в Києві трохи покращилась навесні 1942 р., коли Київська міська управа оприлюднила інструкцію з видачі хлібних карток.⁵¹ Але сказати про те, що голод зовсім зник буде важко, так як продовольство продовжувало надходити за залишковим принципом, згідно з вказаної вище послідовності розподілення. «Спасінням» для киян стали базари, які знаходились на Бессарабській та Сінній площах, Подолі та бульварі Шевченка.⁵² Таким чином, люди могли купувати чи обмінювати харчі. Але ситуація з базарами часто була нестабільною: ціни були високі, а окупаційна влада часто змінювала документи, що ускладнювало для селян процес завезення продуктів до міста.⁵³ На кінець окупації ціни на продукти знову злетіли вгору, а продуктів на базарі стало набагато більше, ніж в магазинах.⁵⁴

Кінець окупації видався нервовим як для киян, так і для німців. Поліція безпеки намагалась приховати свої численні розстріли, тому за допомогою

⁴⁹ Заболотна Т. Продовольче становище міського населення України у роки нацистської окупації: проблеми та шляхи вирішення (1941–1944 рр.)/ *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 23. Київ, 2021. С. 216

⁵⁰ Вронська Т., Заболотна Т., Пастушенко Т. Історичний нарис. / *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян*. Київ, 2020. С. 265

⁵¹ Заболотна Т. Продовольче становище міського населення України у роки нацистської окупації: проблеми та шляхи вирішення (1941–1944 рр.)/ *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 23. Київ, 2021. С. 231

⁵² Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ, 2011. С. 179

⁵³ Вронська Т., Заболотна Т., Пастушенко Т. Історичний нарис. / *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян*. Київ, 2020. С. 267

⁵⁴ Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ, 2011. С. 188-189

ув'язнених почалось розкопування Бабиного Яру.⁵⁵ 6-7 вересня 1943 р. був відданий наказ про евакуацію техніки, худоби та працездатних людей з Лівобережної України.⁵⁶ Таким чином, нацистське командування намагалось вивезти якомога більше ресурсів з України, поки вона була ще підконтрольна.

Внаслідок успішного наступу Червоної армії, німецьке командування було змушене швидко евакуюватись 4-5 листопада 1943 р., а 6 листопада радянські війська повністю зайшли до Києва.⁵⁷ На момент 6 листопада в Києві перебувало лише 70 тис. осіб, але вже за кілька днів кількість зросла до 200 тис.⁵⁸

Під час окупації на киян впливало багато чинників – релігійні, ідеологічні, моральні та ін. Кожна подія, що сталась в окупації, змінила життя громадян. Деякі містяни також вели власні записи на час німецько-радянської війни, завдяки чому ми зможемо детальніше розглянути ці процеси з точки зору очевидців окупації, а не історіографічних даних.

1.2 Жіночий досвід окупації в еґо-джерелах

Еґо-джерела мають власну специфіку, а окрім того жіночий досвід суттєво відрізняється за своїм наповненням від чоловічого. Оксана Кісь, досліджуючи гендерну відмінність жіночих спогадів, зауважила, що обидві статі одні і ті самі події пам'ятають по-різному.⁵⁹ Чоловічі спогади містять у собі чіткішу хронологію подій, інформацію про фронтові битви, конкретику; жінки ж радше вдавались до рефлексії, детальнішим описам побуту, розповідям про знайомих, дітей тощо.⁶⁰ З цього випливає, що жіночі спогади

⁵⁵ Там само. С. 307

⁵⁶ Вронська Т., Заболотна Т., Пастушенко Т. Історичний нарис. / *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян*. Київ, 2020. С.305

⁵⁷ Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Київ, 2010. С. 148

⁵⁸ Вронська Т., Заболотна Т., Пастушенко Т. Історичний нарис. / *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян*. Київ, 2020. С. 315

⁵⁹ Кісь О. Гендерні аспекти практики усної історичної дослідження: особливості жіночого досвіду, пам'яті і нарації // *Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді*. Львів, 2014. С. 21

⁶⁰ Там само. С. 19-20

радше направлені на висвітлення стосунків між людьми, власним роздумам про війну, а не на конкретику перебігу подій.

Так як жіночі спогади більше зосереджені на власній оцінці подій та емоційній складовій, постає питання хронології. Микола Боровик в рамках усноісторичного проекту «Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання» підмітив, що усталена хронологія, яку використовує більшість науковців, не співпадає з тим, що оповідають респонденти.⁶¹ Олена Стяжкіна, підхоплюючи думку Боровика, запитала: «Якщо б існувала жіноча періодизація окупації, то як би вона виглядала?».⁶² Аналізуючи це питання, стає зрозумілим, що історичні дати 19 вересня 1941 р. – 6 листопада 1943 р. не вписуються чітко у пам'ять народу. Ось, яку періодизацію пропонує дослідниця:

Хронологія окупації як образу жіночої пам'яті вписана у два часових континууми. Перший – менш тривалий і більш конкретний: ідеться про евакуацію, котра пам'ятається як початок окупації, і про «повернення» чи «неповернення» (з фронту, партизанського загону, табору, східних областей СРСР) чоловіків, сусідів, родичів, що пам'ятається як кінець війни, а з нею – і остаточний кінець окупації.[...] Більш тривалий часовий континуум, до якого вписано персональні жіночі спогади про окупацію, викликає можливості різних трактувань.⁶³

Отож, підсумовуючи, ми маємо дві можливі хронології Другої світової війни та окупації загалом. Коротша – більш підпадає під усталену хронологію: чіткий початок окупації та більш розмитий, але кінець. Довша хронологія не завжди починалась саме з окупації (це міг бути початок Другої світової війни, голодомор 1932-1933 рр. тощо) та не завжди завершувалась приходом радянських військ 1943 р. чи 9 травня 1945 р. Микола Боровик зазначав, що «розповіді про війну» переважно закінчувались згадками про

⁶¹ Боровик М. Міт революції і нова схема української історії. *Часопис "Критика"*. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/mit-revolutsiyyi-i-nova-skHEMA-ukrayinskoyi-istoriyi> (дата звернення: 07.03.2024).

⁶² Стяжкіна О. Жінки України в повсякденній окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання. *Український історичний журнал*. 2015. № 2. С. 46

⁶³ Там само. С.46-47

смерть Сталіна.⁶⁴ Це підводить нас до думки, що працюючи зі спогадами, писемними чи усними, варто бути обережним з хронологічними рамками. Детальніше про хронологію досліджених джерел буде описано пізніше.

Перш ніж перейти до безпосереднього аналізу джерел, варто також розповісти про індивідуальні особливості жінок. В основному фокусі було досліджено щоденники трьох киянок – Ірини Хорошунової, Ніни Герасимової та Олександри Шарандаченко. Дізнавшись трохи більше про авторок щоденників, ми зможемо краще зрозуміти те, що вони пишуть та як.

Найбільше нам відомо про Ірину Хорошунову. Микола Боровик, досліджуючи цю постать, зазначає, що «Київські записки» редагувались у післявоєнний період, в залежності від зміни ідеології.⁶⁵ Кожна редакція щоденнику містить додавання нових деталей про окупаційний період, наприклад про трагедію в Бабиному Яру, яка в ранніх редакціях була відсутня. На думку Боровика, саме цей сюжет спричинив найбільше враження на Хорошунову, так як в подальших редакціях цей сюжет розкривався.⁶⁶

Окрім згадок про Голокост, щоденники Хорошунової містять також і згадки про радянську владу, про яку авторка відгукується досить нейтрально. Прослідкувати її точне ставлення до Радянського союзу в період окупації неможливо. Боровик зазначає, що в її щоденниках відсутній образ ворога як такого, хоча і особливих симпатій до радянської влади вона також не висловлювала.⁶⁷

⁶⁴ Боровик М. Міт революції і нова схема української історії. *Часопис "Критика"*. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/mit-revolutsiyi-i-nova-skhemu-ukrayinskoyi-istoriyi> (дата звернення: 07.03.2024).

⁶⁵ Боровик М. Добираючи інших слів: невідомі щоденники Ірини Хорошунової / *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Київ, 2016. Вип. 4. С. 6

⁶⁶ Borovyk M. "Our Golgotha": the Tragedy of Babi Yar in the "Kievan notes" of Iryna Khoroshunova. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*. 2018. No. 137. P. 5. URL: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.137.2.01> (date of access: 15.02.2024).

⁶⁷ Боровик М. Добираючи інших слів: невідомі щоденники Ірини Хорошунової / *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Київ, 2016. Вип. 4. С.8

Сама Ірина Хорошунова походила з колишніх білоруських дворян, через своє походження не змогла отримати гідну освіту, так як подібні люди в Радянському союзі були «зайвими», а її матір було вбито радянськими спецслужбами.⁶⁸ В новіших редакціях «Київських записок» Ірина Хорошунова згадує про те, що 18 грудня 1937 р. її матір забрав «чорний ворон»,⁶⁹ проте в радянських редакціях цей і багато інших записів було виключено. Микола Боровик припускає, що лише під час Другої світової війни Хорошунова змогла відчувати себе частиною радянського суспільства,⁷⁰ але через суперечливу позицію, вона залишається «нейтральною» у своєму відношенні до обох режимів. Не дивлячись на те, що Червона армія та радянське суспільство загалом вважаються для неї «своїми», явних маркерів прихильності до радянської влади прослідкувати важко.⁷¹ Також часто виникає питання: «Якою була ідентичність Ірини Хорошунової?». Відповідаючи на нього, не можна впевнено відповісти «радянська». Читаючи книгу «Міжкультурний діалог. Том 1. Ідентичність», я наткнулась на цитування:

Не буває в людини одної ідентичності. [...] Немає. Як нема «поличок». Є велика шафа з різним одягом, у якій Ти порпаєшся вранці, шукаєш, що б одягти, викидаєш брудне в кошик (перед тим перевіряєш – може, воно ще чисте?)⁷²

На мою думку цей уривок повноцінно описує ідентичність Ірини Хорошунової. Скоріш за все, вона змінювалась під впливом соціального

⁶⁸ Borovyk M. “Our Golgotha”: the Tragedy of Babi Yar in the “Kievan notes” of Iryna Khoroshunova. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*. 2018. No. 137. P. 5. URL: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.137.2.01> (date of access: 15.02.2024).

⁶⁹ Боровик М. Добираючи інших слів: невідомі щоденники Ірини Хорошунової / *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Київ, 2016. Вип. 4. С. 6

⁷⁰ Borovyk M. “Our Golgotha”: the Tragedy of Babi Yar in the “Kievan notes” of Iryna Khoroshunova. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*. 2018. No. 137. P. 5. URL: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.137.2.01> (date of access: 15.02.2024).

⁷¹ Дуже важко прослідкувати «радянську ідентичність» у щоденнику, який зазнав численних редагувань під час публікацій, тому щодо цього досі ведуться дискусії. Див: Боровик М. Добираючи інших слів: невідомі щоденники Ірини Хорошунової / *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Київ, 2016. Вип. 4. С. 5-8

⁷² Бетлій О., Диса К. Усе про ідентичність // *Міжкультурний діалог. Том I: Ідентичність*. Київ, 2009. С.12

контексту, в якому вона знаходилась.⁷³ Враховуючи те, що щоденники були редаговані в радянський період, достеменно прослідкувати можливу зміну ідентичності під час окупації неможливо.⁷⁴ З життя Ніни Герасимової чи Олександри Шарандаченко нам відомо не більше, ніж вони самі написали у щоденнику, тому подивитись на фактори, які могли вплинути на їхнє сприйняття майже неможливо, так само, як на їхню ідентичність.

Є ще один щоденник киянки, який в цьому дослідженні не фігурує, але і не згадати про нього не можна. Цей щоденник належав 17-річній киянці Вікторії Водолажській (з 1948 р. – Колосова).⁷⁵ Її щоденник унікальний, якщо досліджувати радянську ідентичність чи ставлення до ідеології. В щоденнику Вікторія здебільшого віддає перевагу роздумам про кохання чи навчання. Тому, в загальному контексті роботи, цей щоденник не може бути розглянутим, так як згадки про окупацію чи війну в ньому майже відсутні.⁷⁶

Варто не забувати, що особисті записи є доволі суб'єктивними, адже містять власне бачення подій. Тому для більш якісного дослідження становища жінок варто порівнювати щоденники незнайомих між собою киянок, аби побачити різні бачення життя в окупованому місті.⁷⁷ Зважаючи на те, що у щоденниках жінок, яких я розглядаю, відсутні згадки одна одної, то можна припустити, що вони дійсно не були знайомі.

Відтак стає зрозуміло, що підходити з одним принципом до аналізу жіночих та чоловічих спогадів – неможливо. Також, для того, аби краще розуміти об'єкт дослідження, варто дізнатись про їхню ідентичність – це допоможе нам пояснити вчинки героїнь чи їхнє ставлення до інших осіб.

⁷³ Там само. С.13

⁷⁴ Прикладом такої зміни ідентичності з радянської до української є щоденник Ольги зі Знам'янки, що був виданий в цьому ж виданні. «Дневник. Мысли. Детали». Вступні зауваження О.Бетлій, К.Диси, Ю.Кислої // *Міжкультурний діалог. Том І: Ідентичність*. Київ, 2009. С.282-283

⁷⁵ Колосова В. Київський щоденник. 1940–1945 / Упоряд.: О. Лазаренко, А. Портнов. – Харків, 2021. 236 с.

⁷⁶ Там само. С. 5-7

⁷⁷ Коляструк О. Джерела з історії повсякденності // *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.)*. У 2-х книгах, 3-х частинах. Кн. 1, ч. 1–2. Київ, 2010. С. 56-57

Також не слід забувати про суб'єктивність такого джерела, зважаючи на період, коли він писався та видавався.

Повертаючись до хронології в щоденниках та записах киянок, можна побачити, що не всі з них починають записи з початку Другої світової війни на території Радянського союзу (22 червня 1941 р.), а з початку окупації Києва.

Варто зауважити, що у джерелах, використаних у цій роботі, рамки окупації були виставлені доволі чітко. Щоденники киянок охоплюють різні дати – У Герасимової це 22 червня 1941 р. і до 9 травня 1945 р., у Хорошунової це 28 вересня 1941 р. або 25 липня 1941 р. (в залежності від редакції)⁷⁸ і до 28 квітня 1944 р. Шарандаченко ж веде записи з 18 вересня 1941 р. і до 17 листопада 1943 р., тобто виключно період окупації Києва. Повертаючись до вищезгаданих хронологій, запропонованих Оленою Стяжкіною, можна впевнено сказати, що тут представлено більш короткий часовий континуум.

В щоденнику Ніни Герасимової та записках Олександри Шарандаченко початок окупації Києва був означений датою 19 вересня 1941 р.⁷⁹ Ніна Герасимова сигналізує про початок окупації так: «Київ здали без бою. Вступили німецькі війська на мотоциклах.»;⁸⁰ Олександра Шарандаченко зробила такий запис: «Вранці хтось повідомив: Вони (німці – О.З.) вже на

⁷⁸ З 28 вересня 1941 р. датувалась рання радянська редакція, а з 25 липня 1941 р. – пізня радянська редакція та перевидання Інститутом Юдаїки та інтернет-виданням «Гордон»; Див: ЦДАВО України, ф. 5270, оп. 1, спр. 3-6; ЦДАВО України, ф. 5270, оп. 1, спр 7; Хорошунова І. Первый год войны. Киевские записки / "Сгуpecь": Художньо-публіцистичний альманах Інституту Юдаїки. 2002; Дневник киевлянки. ГОРДОН: Всі новини України за останню годину. URL: https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova_main.html (дата звернення: 17.05.2023)

⁷⁹ Герасимова Н. Дневник. 22 июня 1941 р. – 25 июля 1945 р. // Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. Арк. 14 URL: <https://digital.warmuseum.kyiv.ua/documents/visu/9> (дата звернення: 15.02.2024); Шарандаченко О. Реєстраторка загсу: Із життя киянки. Київ, 1960. С. 1-2

⁸⁰ Герасимова Н. Дневник. 22 июня 1941 р. – 25 июля 1945 р. // Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. Арк. 14 URL: <https://digital.warmuseum.kyiv.ua/documents/visu/9> (дата звернення: 15.02.2024)

вулиці...Їх сила-силенна...».⁸¹ У Ірини Хорошунової початок окупації згадується аж у записі за 25 вересня того ж року, де вона уточнює, що Київ «вже сьомий день окупований німцями».⁸² Це зумовлено тим, що окупація настала різким відходом радянських військ і майже одночасним приходом німецьких військ. На це нам також вказують і записи жінок про те, що Київ «здали без бою».⁸³

Якщо ж ми будемо розглядати, як жінки датують кінець окупації, то тут ми зустрінемо досить різні дати. У щоденнику Хорошунової не сказано нічого про кінець окупації Києва, а щоденник Герасимової сповіщає нас про те, що «війна для неї закінчилась» 9 січня 1944 р.⁸⁴ Така «розмитість» кінця окупації може бути виправдана тим, що обидві жінки мусили евакуюватись з Києва до інших міст (Хорошунова до Кам'янця, Герасимова до Рокитного) незадовго до повернення радянських військ.

Важливо також зазначити, що у випадку з Хорошуною, архівні записи щоденника обриваються на записі за 10 жовтня 1943 р.,⁸⁵ коли вона ще перебувала в Києві. Натомість, в виданні під редакцією Інституту Юдаїки вже є продовження щоденнику, де в записі за 25 лютого 1944 р. Ірина Хорошунова написала: «Я поїхала з Києва 14 жовтня. Поїхала проти своєї волі...».⁸⁶ Наголошую, що в контексті Хорошунової, «проти її волі» – не означало «вивезена німцями». Жінка була змушена покинути Київ через побоювання

⁸¹ Шарандаченко О. Реєстраторка загсу: Із життя киянки. Київ, 1960. С.8

⁸² ЦДАВО України, ф. 5270, оп. 1, спр 7, 45 арк.

⁸³ Див. Герасимова Н. Дневник. 22 июня 1941 р. – 25 июля 1945 р. // *Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс*. Арк. 14 URL: <https://digital.warmuseum.kyiv.ua/documents/visu/9> (дата звернення: 15.02.2024),⁸³ Шарандаченко О. Реєстраторка загсу: Із життя киянки. Київ, 1960. С. 7

⁸⁴ Герасимова Н. Дневник. 22 июня 1941 р. – 25 июля 1945 р. // *Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс*. Арк. 73 URL: <https://digital.warmuseum.kyiv.ua/documents/visu/9> (дата звернення: 15.02.2024)

⁸⁵ ЦДАВО України, ф. 5270, оп. 1, спр 6, 202–206 арк.

⁸⁶ Хорошунова И. Второй и третий год войны. Киевские записки / «Сгупець»: Художньо-публіцистичний альманах Інституту Юдаїки. 2002. С. 52

за власну безпеку, так як за нею уже не раз приходило гестапо.⁸⁷ Ніна Герасимова покинула місто 18 жовтня, незадовго після Хорошунової. Причиною стало виселення німцями «цілих вулиць», через що жінка з матір'ю вирішили покинути місто самотужки.⁸⁸

На противагу варто поглянути на записи Шарандаченко, яка впродовж усієї окупації залишалась у місті. 6 листопада 1943 р. з'являється запис про те, «як же добре ходити по своїм вулицям, коли уже нікого та нічого боятися»⁸⁹, а 17 листопада був останній раз, коли Шарандаченко писала в щоденнику, кажучи про те, що «Київ з кожним днем приходить в себе, очищається від скверни окупації, оживає».⁹⁰ Окрім записок Шарандаченко, в спогадах дітей війни також простежується розділення періоду окупації та після. Наприклад, Олімпіада Корченкова у своїй оповіді розділяє період окупації, звільнення Києва та життя після окупації⁹¹. Валентина Клейтер також згадує про це фразою «Німці повтікали».⁹²

Варто уточнити, що жодна з жінок не використовує у своїх записах слова «окупація» чи «деокупація», а замінюють їх фразами «пішли/прийшли наші». Герасимова пише: «Нарешті увійшли наші. Справжні російські сибіряки.»⁹³ а Шарандаченко записує діалог, де звучить фраза «Ой, наші, це ж наша армія, це ж наші солдати!»⁹⁴, коли мова йде про період повернення Києва під

⁸⁷ Згадки про гестапівців та поліцейських з'являлись і в її попередніх записах, але в записі за 25 лютого 1944 р. вона акцентувала увагу на тому, що це стало причиною її від'їзду. Там само. С. 52-53

⁸⁸ Герасимова Н. Дневник. 22 июня 1941 р. – 25 июля 1945 р. // *Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс*. Арк. 61 URL: <https://digital.warmuseum.kyiv.ua/documents/visu/9> (дата звернення: 15.03.2024)

⁸⁹ Шарандаченко О. Реєстраторка загсу: Із життя киянки. Київ, 1960. С. 350

⁹⁰ Там само. С. 359

⁹¹ Корченкова О. «А було тяжко, дуже тяжко»// *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян* / упоряд.: М. Боровик та ін. Київ, 2020. С. 61-64

⁹² Клейтер В. «На щастя, ніхто з селян нас не видав». *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян* / пер. з рос. Н. Дробкова ; упоряд.: М. Боровик та ін. Київ, 2020. С.56

⁹³ Герасимова Н. Дневник. 22 июня 1941 р. – 25 июля 1945 р. // *Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс*. Арк. 73 URL: <https://digital.warmuseum.kyiv.ua/documents/visu/9> (дата звернення: 15.02.2024)

⁹⁴ Шарандаченко О. Реєстраторка загсу: Із життя киянки. Київ, 1960.С. 346

контроль Радянського союзу. Насправді ж, слова «наші/не наші» використовувались тут не просто так. Саме так означувалася ідентичність людини, що пише щоденник. За Беркгофом, радянське суспільство поділялось за етносами лише номінально – на папері, а тому росіяни, українці та інші народи СРСР вважались «своїми»,⁹⁵ що підтверджується вище цитованими словами зі щоденника Герасимової, а також записом Хорошунової за 25 вересня 1941 р.: «...в одній родині брати та сестри виявлялись, хто росіянином, хто українцем...».⁹⁶ Судячи з риторики Хорошунової у своєму щоденнику,⁹⁷ вона була незадоволена культурною політикою нацистського режиму. Вона писала про публікацію україномовних газет, що прославляли новий режим, а також висловлювала незадоволення тим, що у статті про боротьбу України за незалежність «поруч з найкращими представниками українського народу – Шевченка, Лесі Українки, були в якості мучеників та рятівників і Мазепа, і Петлюра.»⁹⁸ Хорошунова не відносила себе до українців чи росіян, а радше до радянського народу, хоча, як вже було зазначено в попередньому підрозділі, її ідентичність є доволі дискусійною.

Якщо ж ми будемо звертатись до найпоширеніших тем, що зачіпають жінки в своїх щоденниках, то перше, що кидається в очі – це голод. Варто зазначити, що проблеми з харчуванням в Києві почались ще до окупації: з початку німецько-радянської війни в місті вже починались чутки про голод та люди починали закупувати харчі.⁹⁹ Перші згадки про нестачу харчів спостерігаються вже на початку жовтня. Ірина Хорошунова пише 11 жовтня 1941 р. про видачу хлібних карток та видачу 200 гр. хліба всім (працюючим

⁹⁵ Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ, 2011. С. 210

⁹⁶ ЦДАВО України, ф. 5270, оп. 1, спр 7, 55 арк.

⁹⁷ Borovyk M. “Our Golgotha”: the Tragedy of Babi Yar in the “Kievan notes” of Iryna Khoroshunova. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*. 2018. No. 137. P. 5. URL: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.137.2.01> (date of access: 15.02.2024).

⁹⁸ ЦДАВО України, ф. 5270, оп. 1, спр 7, 54 арк.

⁹⁹ Заболотна Т. Повсякденне життя киян в умовах нацистської окупації (вересень – грудень 1941 р.) / *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 11. Київ, 2008. С.4

та непрацюючим),¹⁰⁰ а Ніна Герасимова зробила приблизний запис за 22 жовтня 1941 р.: «Лише один раз давали 200 гр. хліба.»¹⁰¹ В спогадах Шарандаченко перший подібний запис фігурував аж 7 листопада 1941 р., де було сказано, що вже два місяці в Києві немає хліба.¹⁰² Жінки не один раз згадують про те, що хліб або не видавався, або видавався дуже рідко,¹⁰³ через що більшість киян була змушена голодувати. Також вони згадували і про ціни. «Пшоно 15 руб. стакан. Десяток картоплин 10-20 руб., чорна мука 10 руб. стакан, хліб дають 0.5 кг. в тиждень.»¹⁰⁴ – писала Ніна Герасимова 1942 р. Навесні 1943 р. вона вже уточнювала, що 1.5 кг. хліба коштувало 140 крб.¹⁰⁵

Відомо також і те, скільки заробляли жінки під час окупації:¹⁰⁶ Ніна Герасимова та Олександра Шарандаченко – 400 крб.,¹⁰⁷ а Ірина Хорошунова – 640 крб.¹⁰⁸ Згідно з дослідженнями Миколи Боровика та Івана Патриляка, на територіях окупованої України середня заробітня плата кваліфікованого працівника становила 380 крб./місяць.¹⁰⁹ Враховуючи це, можна сказати, що

¹⁰⁰ ЦДАВО України, ф. 5270, оп. 1, спр 7, 75 арк

¹⁰¹ Герасимова Н. Дневник. 22 июня 1941 р. – 25 июля 1945 р. // *Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс*. Арк. 20 URL: <https://digital.warmuseum.kyiv.ua/documents/visu/9> (дата звернення: 15.02.2024)

¹⁰² Шарандаченко О. Реєстраторка загсу: Із життя киянки. Київ, 1960. С. 21

¹⁰³ Див. Шарандаченко О. Реєстраторка загсу: Із життя киянки. Київ, 1960. С. 24, 31; ЦДАВО України, ф. 5270, оп. 1, спр 7, 82, 105 арк; Герасимова Н. Дневник. 22 июня 1941 р. – 25 июля 1945 р. // *Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс*. Арк. 24 URL: <https://digital.warmuseum.kyiv.ua/documents/visu/9> (дата звернення: 15.02.2024)

¹⁰⁴ Герасимова Н. Дневник. 22 июня 1941 р. – 25 июля 1945 р. // *Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс*. Арк. 24 URL: <https://digital.warmuseum.kyiv.ua/documents/visu/9> (дата звернення: 15.02.2024)

¹⁰⁵ Там само. 36 арк.

¹⁰⁶ Аби уникнути плутанини з валютою, можна припустити, що в окупованому Києві офіційною валютою вважались карбованці, але жінки у власних записах використовували позначення «рублі». Тому при прямому цитуванні я буду зберігати оригінальну назву валюти.

¹⁰⁷ Шевченко М. Ю. Жіноцтво в окупованому Києві (за матеріалами фондів Меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років") / *Архіви України*. 2014. № 4-5. С. 261; Шарандаченко О. Реєстраторка загсу: Із життя киянки. Київ, 1960. С. 88

¹⁰⁸ ЦДАВО України, ф. 5270, оп. 1, спр 7, 224 арк.

¹⁰⁹ Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Київ, 2010. С. 190

жінки отримували середню заробітну плату (а Ірина Хорошунова навіть вище середньої), але все одно, як бачимо із їхніх спогадів, жили бідно. Це зумовлено тим, що тривалий термін харчі видавались лише у вигляді «пайків», на що нам вказують его-джерела, а купити їх було неможливо. Про отримання харчових «пайків» писала Олександра Шарандаченко, причому це було не отримання хліба, згадки якого фігурують доволі часто, а повноцінні харчі: цукрові буряки, повидло, печиво тощо.¹¹⁰

Також не менш важливим буде згадати про пожежу на Хрещатику. Згадки про цю подію відсутні у щоденнику Олександри Шарандаченко, зате присутні у двох інших жінок. Герасимова згадує про теракт в двох записах – за 25 та 26 вересня 1941 р. Жінка згадує про вибухи на Хрещатику та пожежу між ним та Прорізною та про евакуацію людей, що там жили.¹¹¹ Ірина Хорошунова також згадує про підриг Хрещатику, але в записі за 28 вересня:¹¹² «З боку Хрещатику піднявся темний стовп диму. Ніхто про вибух ще не знав.»¹¹³ Хорошунова також зазначала, що причина вибуху була невідома та по місту ширились легенди про підриг євреєм, так як на Хрещатику була розташована міська комендатура та жандармія, де знаходились німці; також ходили чутки про підриг центру міста самими німцями чи партизанами.¹¹⁴ Судячи з того, що жодна з жінок не згадує пізніше причини вибухів на Хрещатику, можна припустити, що жителі Києва так і не дізнались про справжню причину вибухів. Дослідники зауважують, що перші вибухи на Хрещатику почали лунаати ще 20 вересня, але їхній пік припав на період з 24 по 29 вересня.¹¹⁵ У спогадах киянок, зокрема і Ірини

¹¹⁰ Шарандаченко О. Реєстраторка загсу: Із життя киянки. Київ, 1960. С. 87

¹¹¹ Герасимова Н. Дневник. 22 июня 1941 р. – 25 июля 1945 р. // *Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс*. Арк. 15-17 URL: <https://digital.warmuseum.kyiv.ua/documents/visu/9> (дата звернення: 8.04.2024)

¹¹² В архівних виданнях записи за 28, 30 вересня та 6 жовтня відсутні.

¹¹³ Хорошунова І. Второй и третий год войны. Киевские записки / *"Сгуpecь": Художньо-публіцистичний альманах Інституту Юдаїки*. 2002. С. 36

¹¹⁴ Там само. С. 37

¹¹⁵ Вронська Т., Заболотна Т., Пастушенко Т. Історичний нарис. / *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян*. Київ, 2020. С. 245–246

Хорошунової, наголошувалося на тому, що «без кінця росли чутки, що місто підпалили євреї.».¹¹⁶

Підсумовуючи вищесказане, можна виокремити кілька важливих аспектів цих джерел. Не дивлячись на те, що початок окупації Києва у жінок збігається, кінець окупації кожна визначає по своєму. На мою думку, це зумовлено тим, що двоє з них, а саме Герасимова та Хорошунова, не перебували у Києві на момент заходу Червоної армії, відповідно вони дізнались про повернення міста під контроль Радянського союзу пізніше і не відчували це так різко, як Шарандаченко та інші киянки, що знаходились у місті. Також нам варто розуміти, що в даному контексті ми не говоримо загально, тому досвід жінок може суттєво відрізнятися від загального контексту. Порівнюючи їхні погляди на одні і ті самі події, можна побачити, наскільки вони по-різному сприймають події, будь-то початок окупації чи вибухи на Хрещатику.

1.3 Образ «жінки-матері» в дитячих спогадах

Образ «жінки-матері» є одним з ключових, який використовувала радянська пропаганда у часи німецько-радянської війни. Даний образ активно використовувався у пропагандистських плакатах, де жінки закликали своїх синів воювати за Батьківщину, яка з часом почала асоціюватись з матір'ю.¹¹⁷ Окрім того, як німецька, так і радянська влада намагалась заохочувати жінок ставати матерями, себто підвищувати народжуваність в країні. Відтак, у Радянському союзі у 1944 р. з'явилися нагороди, а саме медалі з відзнакою «Мати-героїня».¹¹⁸ Одночасно з нею було засновано також орден «Материнська слава», яким мали нагороджувати багатодітних матерів, що

¹¹⁶ Хорошунова И. Второй и третий год войны. Киевские записки / *"Єгупець": Художньо-публіцистичний альманах Інституту Юдаїки*. 2002. С. 37

¹¹⁷ Етвуд Л. Жінка під час Великої Вітчизняної Війни. *Гендерні дослідження*. проект «Донбаські студії» / *Фонд ІЗОЛЯЦІЯ. Платформа культурних ініціатив; Представництво Фонду імені Генріха Бюлля*// пер. з англ. С. Мензелевский. Київ, 2015. С. 87

¹¹⁸ Янковенко О. До питання гендеру: материнські відзнаки (огляд фондів Національного музею історії України у Другій світовій війні). / *Військово-історичний меридіан: електронний науковий журнал*. 2019. № 4(26). С. 172

виховали від 7 до 9 дітей.¹¹⁹ Та не дивлячись на нагороди та пропагандистський образ, однією з основних завдань матері було забезпечити виживання її дітей під час окупації.

Спогади, які класифікуються як дитячі, належать індивідам, яким на момент звільнення Києва не виповнилося 17 років. Основною проблемою при аналізі дитячих спогадів виступають особливості дитячої психіки, яка несвідомо піддається впливу батьківських слів, пропаганди чи дитячої уяви, а також, у залежності від віку, можуть забуватись.¹²⁰ Характерно, що «дитячі спогади» – це радше оповіді про виживання з майже відсутньою оповіддю про військові дії,¹²¹ себто увага акцентується виключно на повсякденні, що запам'яталось.

Досліджуючи дитячі спогади зі збірки «Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян»,¹²² цікаво було подивитись, чи є усталений образ жінки-матері на кшталт тих, що використовувались у пропаганді. Звісно, не всі респонденти приділяли увагу своїм батькам: хтось більше зосереджував увагу на бабусях та дідусях, з якими вони жили, хтось описував загалом період окупації та зовсім не приділяв уваги своїй сім'ї. Оповідь респондента залежала напряду від стосунків у родині та того, з ким вони перебували на момент окупації.

Згадуючи батьків у своїх інтерв'ю, респонденти намагались на початку дати коротку характеристику: ким працювали, коли народились, у випадку батька – коли пішов на фронт. Окрім цього, також була згадка і про матір, що

¹¹⁹ Там само. С. 173

¹²⁰ Дробкова Н. Повсякденне життя киян у руки нацистської окупації в усних автобіографічних спогадах «дітей війни» // *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян* / упоряд.: М. Боровик та ін. Київ, 2020. С. 19

¹²¹ Тищенко Ю. Особливості дитячих спогадів про війну. За матеріалами проекту: "Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання" / *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2012. Вип. 111. С. 53

¹²² Див. *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян* // упоряд. М. Боровик та ін. Київ, 2020. 352 с.

пішла на фронт, а респондентка залишилась жити з бабусею та дідусем.¹²³ Але даний випадок є, скоріше, винятком, якщо подивитись на інші спогади. Були також і випадки, що постаті матері відводилося окреме місце у розповіді. З постаттю батька це траплялось набагато рідше, так як на момент війни та окупації він зазвичай перебував на фронті або в полоні. До прикладу можна навести спогади Галини Костенко,¹²⁴ Неоніли Кузьміної¹²⁵ чи Валентини Якимець,¹²⁶ які детальніше буде описано згодом.

Узагальнено респонденти описували свою матір, як працювиту жінку, що не раз ризикувала своїм життям задля блага родини. Наприклад, Євген Кузякін згадує про те, як матір влаштувалась працювати в садочок помічницею кухаря, аби мати можливість зняти кімнату в Києві, так як будинок було зруйновано.¹²⁷ Галина Костенко також описувала те, як її мати намагалась врятувати дітей після смерті чоловіка: переїжджали на різні квартири та продавали останні речі.¹²⁸ Про продаж речей також згадували і респондентки, які давали інтерв'ю в рамках проєкту музею Голокосту США – Анна Карчемська та Олександра Гасанова.¹²⁹ Олександра Гасанова не підпадає під дитячі спогади, але вона також розповідала про порятунок єврейської дівчинки і про труднощі, з якими стикалась, аби прогледувати

¹²³ Альонкіна Є. «Для мене час окупації – це час якоїсь печалі»// *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян* / пер. з рос. Н. Дробкова; упоряд.: М. Боровик та ін. Київ, 2020. С. 32

¹²⁴ Костенко Г. «Це було не виживання, це був опір»// *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян* / упоряд.: М. Боровик та ін. Київ, 2020. С. 75–79

¹²⁵ Кузьміна Н. «Так що для когось це історія, а для мене це наше життя»// *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян* / упоряд.: М. Боровик та ін. Київ, 2020. С. 87–88

¹²⁶ Якимець В. «Поможи, Господи, збережи маму, папу, бабусю і мене маленьку»// *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян* / упоряд.: М. Боровик та ін. Київ, 2020. С. 200

¹²⁷ Кузякін Є. «Дитинство було «з'їдене» німецькою окупацією і, звичайно, війною»// *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян* / пер. з рос. Н. Дробкова; упоряд.: М. Боровик та ін. Київ, 2020. С. 99

¹²⁸ Костенко Г. «Це було не виживання, це був опір»// *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян* / упоряд.: М. Боровик та ін. Київ, 2020. С. 76

¹²⁹ USC Shoah Foundation Institute testimony of Anna Karchemskaja. Kyiv, 4.11.1998 (b.1927). URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/vha50028> ; 31. USC Shoah Foundation Institute testimony of Aleksandra Gasanova. Kyiv, 14.07.1998 (b.1916). URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/vha47284> (date of access: 02.05.2024)

дітей.¹³⁰ Багато хто також намагався влаштуватись на заробітки, як наприклад матір Віктора Сосова, яка ходила до різних сіл в пошуках заробітку, незадовго до того, як її з сином примусово вивезли до Німеччини.¹³¹ Спогади Сосова також тут є показовими, так як далеко не завжди жінок вивозили разом з дітьми до Німеччини.¹³² Дослідник Юрій Тищенко також відзначає, що в дитячих спогадах образ матері, як годувальниці переважає над усіма іншими, так як в їхній пам'яті вона була єдиною, хто намагався забезпечити харчі в окупації.¹³³

Жіночі та чоловічі спогади про матір інколи відрізнялись. Не дивлячись на те, що емоційний стан матері часто не фігурував у спогадах дітей війни, все ж таки жінки більше звертали увагу на подібні речі, ніж чоловіки. Наприклад, пишучи про похорони власної бабусі, Дмитро Малаков згадує лише про те, як його матір підтримувала труну, поки її везли на кладовище.¹³⁴ Євген Кузякін також згадує епізод з похоронами батька. Тоді мати попросила його «хоча б пустити сльозу», але чи плакала вона сама респондент не зазначив.¹³⁵ Чоловіки у своїх спогадах про матір акцентують увагу на її героїчності чи на «залізній волі», про що йдеться у спогадах Володимира Лещинського, чию матір розстріляли німці. «Вона відштовхнула німця, а її відразу схопили і повели туди на майданчик[...] Рвався до мами, але її

¹³⁰ 31. USC Shoah Foundation Institute testimony of Aleksandra Gasanova. Kyiv, 14.07.1998 (b.1916). URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/vha47284> (date of access: 02.05.2024)

¹³¹ Сосов В. «Ми мовчали, нікому про той страшний час не розповідали»// *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян* / упоряд.: М. Боровик та ін. Київ, 2020. С. 143

¹³² Слід зазначити, що на початку матір з сином вивезли до Польщі, але потім відправили до концтабору в Німеччині. Там само. С. 145

¹³³ Тищенко Ю. Особливості дитячих спогадів про війну. За матеріалами проекту: "Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання" / *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2012. Вип. 111. С. 53

¹³⁴ Малаков Д. Оті два роки... У Києві при німцях. Київ, 2010. С. 156

¹³⁵ Кузякін Є. «Дитинство було «з'їдене» німецькою окупацією і, звичайно, війною»// *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян* / пер. з рос. Н. Дробкова; упоряд.: М. Боровик та ін. Київ, 2020. С. 95

розстріляли.»¹³⁶ – згадує Лещинський про той випадок, акцентуючи на героїзмі матері.

У жіночих спогадах героїзм теж був присутній, але вони не забували і про «емоційну» частину. Часто жінки згадували про материнські сльози, показуючи, наскільки їм було важко. Валентина Клейтер, згадуючи про те, як німці забрали з їхнього дому все, казала, що мати бігла за ними та благала залишити «щось дітям», а потім йшла назад та плакала.¹³⁷ Галина Костенко також згадувала плач матері, коли та не могла знайти свого чоловіка.¹³⁸ Загалом, можна підмітити, що сльози – це була єдина емоція, яку діти запам'ятали від своїх матерів за період окупації. Сльози, які згадували респонденти, не позиціонувались, як вияв слабкості у матері, а радше як моменти, коли жінка була у відчаї. Та таких моментів було дуже мало, у порівнянні з героїзмом, який матері показували протягом окупації. До такого вияву героїзму також важливо згадати спогад і Віри Тітєнкової, чию матір майже розстріляли, коли та намагалась передати тютюн для свого чоловіка у полоні.¹³⁹

Окрім емоцій матері, респонденти також згадували побутові речі, пов'язані з матір'ю. Наприклад, Галина Костенко згадала точну модель плаття, яку її матір продала під час окупації, аби вони мали змогу поїсти: «На цьому платті на грудях був великий білий бант прикрашений краплинами кольорової фарби.»¹⁴⁰ Так само, Валентина Клейтер згадувала ковдру, з якою

¹³⁶ Лещинський В. «А мою маму перед нами розстріляли». // *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян* / пер. з рос. Н. Дробкова; упоряд.: М. Боровик та ін. Київ, 2020. С. 102–103

¹³⁷ Клейтер В. «На щастя, ніхто з селян нас не видав». // *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян* / пер. з рос. Н. Дробкова; упоряд.: М. Боровик та ін. Київ, 2020. С. 55

¹³⁸ Костенко Г. «Це було не виживання, це був опір»// *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян* / упоряд.: М. Боровик та ін. Київ, 2020. С. 74

¹³⁹ Тітєнкова В. «Ми стояли і виглядали нашого тата»// *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян* / пер. з рос. Н. Дробкова; упоряд.: М. Боровик та ін. Київ, 2020. С. 171–172

¹⁴⁰ Костенко Г. «Це було не виживання, це був опір»// *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян* / упоряд.: М. Боровик та ін. Київ, 2020. С. 76

вона їхала до Києва, пригадавши її колір та візерунок,¹⁴¹ а Віктор Сосов і досі пам'ятає, з чого робились млинці та як вони хрустіли на зубах.¹⁴² Подібні побутові речі згадуються в багатьох спогадах, але цікаво, чому через стільки років колір ковдри чи рецепт їжі все ще залишається у пам'яті. Єдине припущення, яке можна зазначити – це ототожнення матері з побутовими речами. Скоріш за все, для респондентів згадані ними речі чи ситуації мали велике значення і саме тому подібні спогади досі не забуваються.

Підсумовуючи, можна зазначити кілька речей. В спогадах є як спільні риси для опису матерів, так і відмінні. В радянській пропаганді матір дуже часто ототожнювалась з Батьківщиною, яку треба захищати. У випадку постаті жінки-матері передував образ героїні, яка захищала себе та свою родину насамперед. Не дивлячись на те, що чоловічі та жіночі спогади звертають увагу на різні аспекти речей, респонденти однаково зазначають старанність та героїчність матері, що можна віднести до спільного. В цьому контексті важливо також і зазначити, в чому проявлявся героїзм. У Лещинського героїзм матері проявлявся у самопожертві, а Клейтер підкреслювала намагання врятувати дітей будь-яким способом, тому дискутувати про те, наскільки та чи інша матір підходить до образу «героїні» не матиме сенсу. Якщо утворити два умовних архетипи – «берегині» та «героїні», то можна побачити, що за баченням радянської влади передував саме перший, а в спогадах дітей – другий.

¹⁴¹ Клейтер В. «На щастя, ніхто з селян нас не видав»// *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян* / пер. з рос. Н. Дробкова; упоряд.: М. Боровик та ін. Київ, 2020. С. 55

¹⁴² Сосов В. «Ми мовчали, нікому про той страшний час не розповідали»// *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян* / упоряд.: М. Боровик та ін. Київ, 2020. С. 140

2. СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ЖІНОК

2.1 Бабин Яр – гендерні особливості досвіду

Досвід євреїв – один з найтрагічніших у часи Другої світової війни. Окрім євреїв, на території України нацисти також займались активним винищенням ромів. Карел Беркгоф відзначає, що на території райхскомісаріату «Україна» не зберіглось жодної розповіді вцілілого рома, а очевидці Пораймосу (офіційна назва геноциду ромів під час Другої світової війни) згадують про трагедію доволі рідко.¹⁴³ В розглянутих джерелах я зустріла лише одну згадку про ромів, яких також везли до Бабиного Яру цілими таборами.¹⁴⁴

Тема Голокосту займає вагоме місце у дослідженнях Другої світової війни. Один з наймасовіших розстрілів євреїв нацистами відбувся у місті Києві в Бабиному Яру. Згідно з даними Вольфрама Ветте, на момент початку окупації, в місті перебувало приблизно 50 тис. євреїв: під час розстрілів 29-30 вересня 1941 р. було вбито 34 тисячі.¹⁴⁵ Також це підтверджує і «Донесення про події в СРСР №106», складений Поліцією безпеки та СД (Служба безпеки).¹⁴⁶ Достеменно невідомо, яка кількість людей була вбита у Бабиному Яру впродовж усього періоду окупації: цифри коливаються від 52 тисяч до 100 тисяч, у тому числі і з не євреями.¹⁴⁷ Отож, як ми бачимо, тема Бабиного

¹⁴³ Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ, 2011. С. 69

¹⁴⁴ Кузнецов А. В. Бабий Яр. Київ, 1991. С. 117

¹⁴⁵ Михайлюк М. Бабин Яр як мемуарно-дослідницьке поле західної історіографії (до 75-ї річниці єврейської трагедії) // *Військово-історичний меридіан*. Вип. 3 (13). Київ, 2016. С. 7

¹⁴⁶ Повідомлення Оперативної групи «С» Поліції безпеки та СД про мінування, вибухи та пожежі у центрі Києва та Києво-Печерській Лаврі, страту єврейського населення міста (з донесення про події в СРСР № 106). Берлін, 7 жовтня 1941 р. *Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія»*. URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_2494.Povidomlennya_Operativnoyi_grupi_“S”_Politsiyi_bezpeki_ta_SD_pro_minuvannya_vibuhi_ta_pogegi_u_tsentri_Kiyeva_ta_Kiyevo-Pecherskiy_Lavr.html (дата звернення: 10.04.2024).

¹⁴⁷ Радянська влада оприлюднювала спочатку цифру у 52 тис. загиблих. Згодом, у 1944 р. НКВС припустило 100 тис. загиблих, 30 тис. з яких були не єврейської національності. Див. Беркгоф К. Бабин Яр: місце наймасштабнішого розстрілу євреїв нацистами в Радянському Союзі. // *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: Матеріали міжнародної наукової конференції 24-25 жовтня 2011 р., м. Київ*. Київ, 2017. С. 19

Яру – непроста, але важлива в контексті окупації Києва. Ще більш непростюю темою є гендерний аспект геноциду та безпосередньо досвід жінок-єврейок.

Тема гендеру та Голокосту – відносно нова як в західній, так і в українській історіографії. Паскаль Бос у своїй статті «Гендер і Голокост» наголошує на тому, що прямий взаємозв'язок між геноцидом та гендером прослідкувати важко: сучасні дослідники не мають чіткої кількості убитих жінок та чоловіків і чи було гендерне підґрунтя злочину.¹⁴⁸ Дослідження, які б стосувалися жінок-єврейок саме на українських теренах, майже відсутні.¹⁴⁹ В цьому підрозділі моїм завданням буде описати жіночий досвід єврейської жінки в період окупації Києва на основі джерел тих, хто пережив розстріл у Бабиному Яру, а також визначити, чи є гендерні відмінності у цьому досвіді і якщо так, то які.

Почати варто з передумов подій 29-30 вересня 1941 р., а саме з підриву Хрещатику, що тривав з 24 по 28 вересня, так як деякі дослідники дотримуються думки, що вони безпосередньо пов'язані з початком убивства єврейських мешканців міста.¹⁵⁰ У вже згаданому «Донесенні про події в СРСР № 106» було сказано, що «євреї, як доведено, брали участь у підпалюваннях...».¹⁵¹ Ким доведено, поліція не звітує. Окрім цього, також

¹⁴⁸ Бос П. Гендер і Голокост// *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*. Київ, 2015. С.211

¹⁴⁹ Див. Геча О. Єврейські жінки в умовах окупації та евакуації: різні стратегії виживання (на прикладі представниць родини Рабіновичів). Житомир, 2018. URL: <https://babynyar.org/ua/library/collection/30/3429>. (дата звернення: 10.04.2024); Подольський А. Єврейські жінки України в добу Голокосту та нацистської окупації (1941-1944): спроби дослідження трагічної долі.// *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*. Київ, 2015. С. 219-230; Гавришко М. Згвалтування у сховках: сексуальне насильство під час Голокосту в Україні. *Часопис "Голокост і сучасність"*. ВІПУСК № 1(17). 2019. С. 10–30.

¹⁵⁰ Вронська Т., Заболотна Т., Пастушенко Т. Історичний нарис. / *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян*. Київ, 2020. С. 248

¹⁵¹ Повідомлення Оперативної групи "С" Поліції безпеки та СД про мінування, вибухи та пожежі у центрі Києва та Києво-Печерській Лаврі, страту єврейського населення міста (з донесення про події в СРСР № 106). Берлін, 7 жовтня 1941 р. *Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія»*. URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_2494.Povidomlennya_Operativnoyi_grupi_%20%22S%22_Politsiyyi_bezpeki_ta_SD_pro_minuvannya_vibuhi_ta_pogegi_u_tsentri_Kiyeva_ta_Kiyevopecherskiy_Lavr.html (дата звернення: 10.04.2024).

вказується те, що настрої місцевого населення були негативними щодо євреїв через матеріальне становище та, знову ж таки, підлив центру міста.¹⁵²

Настрої киян дійсно були не однорідними. Хорошунова писала: «Без кінця ростуть чутки про те, що місто підпалили євреї»,¹⁵³ але про настрої киян не зазначала. Ніна Герасимова зазначала також і про те, що євреї боялись киян, так як боялись, що «викличуть підозри»,¹⁵⁴ що може означати той факт, що євреї боялись негативного ставлення до себе. В інших егджерелах я не зустрічала описів негативного ставлення до євреїв у зв'язку з їхнім матеріальним становищем чи підливом Хрещатику – як самих жінок, так і їхнього оточення.

28 вересня того ж року окупаційна влада оприлюднила указ, згідно з яким усі євреї міста мають з'явитись наступного дня о 8 ранку біля кладовища.¹⁵⁵ Анатолій Кузнецов згадує про те, як побачив це оголошення: «На паркані була наклеєна сіра афішка на поганому обгортковому папері, без заголовку і підпису».¹⁵⁶ Ірина Хорошунова також пише, що накази були розвішені без жодного підпису чи заголовку.¹⁵⁷ Що було характерно – більшість киян, що були не єврейської національності вважали, що євреїв буде переселено. Про це нам кажуть і спогади Кузнецова: «Нехай їдуть в свою Палестину, хоча б німці з ними справляться!»,¹⁵⁸ і спогади Софії Ярової, яка брала активну участь у порятунку євреїв: «Усі були впевнені, що євреїв

¹⁵² Там само.

¹⁵³ Хорошунова И. Первый год войны. Киевские записки / *"Сгупец": Художньо-публіцистичний альманах Інституту Юдаїки*. 2002. С. 37

¹⁵⁴ Герасимова Н. Дневник. 22 июня 1941 р. – 25 июля 1945 р. // *Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс*. Арк. 19 URL: <https://digital.warmuseum.kyiv.ua/documents/visu/9> (дата звернення: 10.04.2024)

¹⁵⁵ Оголошення окупаційної влади м. Києва про обов'язкову явку єврейського населення міста і його околиць в район Бабиного Яру. *Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія»*. URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_4721.Ogoloshennya_okupatsiynoyi_vladi_m._Kiyeva_pro_obov'yazkovu_yavku_yevreyskogo_naselennya_mista_i_yogo_okolits_v_rayon_Babinogo_Yaru.html (дата звернення: 10.04.2024).

¹⁵⁶ Кузнецов А. В. Бабин Яр. Киев, 1991. С. 68

¹⁵⁷ Хорошунова И. Первый год войны. Киевские записки / *"Сгупец": Художньо-публіцистичний альманах Інституту Юдаїки*. 2002. С. 40

¹⁵⁸ Кузнецов А. В. Бабин Яр. Киев, 1991. С. 68

відправлять до Палестини. Було все спокійно, жодних хвилювань.»¹⁵⁹ Чому кияни вважали, що євреїв буде доправлено до Палестини, однак, не зазначено в жодному розглянутому джерелі.

На протигагу позитивним думкам, більшість євреїв вважали інакше. В протоколі допиту в НКВС, Олена Книш – єврейка, що була однією з тих, хто врятувались в Бабиному Яру, про збори біля кладовища зазначала так: «Виконуючи даний наказ, я в назначений день з дитиною, без речей, так як я знала, що нас будуть знищувати...».¹⁶⁰ Діна Пронічева зрозуміла, що йде на розстріл, коли стоячи в черзі почула кулеметні постріли.¹⁶¹ Анна Карчемська також розповідає про те, що її мачуха планувала вести її до Бабиного Яру, але жінку зупинив друг сім'ї – таким чином Анні зробили довідку, яка вказувала інший рік народження та національність, що врятувало її від розстрілу.¹⁶² Ніна Герасимова 29 вересня зазначала, що не пустила своїх друзів – подружжя Пилипа Гнатовича та Марії Федорівни до Бабиного Яру і туди пішла лише їхня стара родичка.¹⁶³ Не дивлячись на позитивні думки місцевого населення, єврейська громада частково розуміла, що починається масовий терор.

Багато киян також згадувало і те, як виглядав натовп євреїв, що прямував до місця страти. Більшість зауважувала, що видовище було тяжким: багато дітей, жінок та старих з купою речей прямували дорогою, було чути плач.¹⁶⁴

¹⁵⁹ Ярова С. Моє життя в період окупації. Київ, 2022. С. 19

¹⁶⁰ З протоколу допиту в НКВС у якості свідка О. Книш, яка врятувалася від розстрілу в Бабиному Яру. Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія». URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_27.Z_protokolu_dopitu_v_NKVS_u_yakosti_svidka_O_Knish_yaka_vryatувалasya_vid_rozstrilu_v_Babinomu_Yaru.html (дата звернення: 10.04.2024).

¹⁶¹ Кузнецов А. В. Бабин Яр. Киев, 1991. С. 77

¹⁶² USC Shoah Foundation Institute testimony of Anna Karchemskaiia. Kyiv, 4.11.1998 (b.1927). URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/vha50028> (date of access: 02.05.2024).

¹⁶³ Герасимова Н. Дневник. 22 июня 1941 р. – 25 июля 1945 р. // *Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс*. Арк. 19 URL: <https://digital.warmuseum.kyiv.ua/documents/visu/9> (дата звернення: 10.04.2024)

¹⁶⁴ Див. Кузнецов А. В. Бабин Яр. Киев, 1991. С. 70-72; Герасимова Н. Дневник. 22 июня 1941 р. – 25 июля 1945 р. // *Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс*. Арк. 19 URL: <https://digital.warmuseum.kyiv.ua/documents/visu/9> (дата звернення: 10.04.2024); Шарандаченко О. Реєстраторка загсу: Із життя киянки. Київ,

Ніна Герасимова також відзначила те, що «ніхто з російських жителів не дозволив собі жодного хуліганського випадку проти них (*євреїв – О.З.*)».¹⁶⁵ З репліки Кузнецова про те, що він «забув начисто вчорашній антисемітизм»¹⁶⁶ після побаченого, можна припустити, що якщо більшість киян і була негативно налаштована щодо єврейської громади, то цей антисемітизм розвіявся майже одразу після побаченого. В его-джерелах зустрічається радше співчуття до євреїв, аніж злість.

Про розстріли у Бабиному Яру кияни дізнались близько 12-ї години дня. Про це свідчать нам спогади Софії Ярової, яка до того ж додала, що «Тисячі киян кинулися рятувати, ховати тих, хто вирвався...».¹⁶⁷ Анатолій Кузнецов теж згадував про те, що якщо прислухатись, можна було почути кулеметні черги з Бабиного Яру, як і Олександра Шарандаченко.¹⁶⁸ Ірина Хорошунова 30 вересня писала, що досі ходять чутки, що євреїв планують вивозити, хоча деякі люди казали про розстріл; остаточно про розстріл вона ствердила лише 2 жовтня.¹⁶⁹

Зараз варто перейти до аналізу спогадів очевидців та врятованих. Перше, про що згадують всі – це відбирання всіх речей з якими ходили люди.¹⁷⁰

1960. С. 19; 3 протоколу допиту на Київському процесі в якості свідка Д. Проничевої, яка врятувалася від розстрілу у Бабиному Яру. *Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія»*. URL:

https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_37.Z_protokolu_dopitu_na_Kiyivskomu_protsezi_v_yakosti_svidka_D.Pronichevoyi_yaka_vryatuvalasya_vid_rozstrilu_u_Babinomu_Yaru.html (дата звернення: 10.04.2024). та ін.

¹⁶⁵ Герасимова Н. Дневник. 22 июня 1941 р. – 25 июля 1945 р. // *Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс*. Арк. 19 URL: <https://digital.warmuseum.kyiv.ua/documents/visu/9> (дата звернення: 10.04.2024)

¹⁶⁶ Кузнецов А. В. *Бабин Яр*. Киев, 1991. С. 71

¹⁶⁷ Ярова С. *Моя життя в період окупації*. Київ, 2022. С. 19

¹⁶⁸ Кузнецов А. В. *Бабин Яр*. Киев, 1991. С. 72; Шарандаченко О. *Реєстраторка загсу: Із життя киянки*. Київ, 1960. С. 19

¹⁶⁹ Хорошунова И. *Первый год войны. Киевские записки / "Сгупец": Художньо-публіцистичний альманах Інституту Юдаїки*. 2002. С. 40-41

¹⁷⁰ 3 протоколу допиту в КДБ у якості свідка Г. Баташевої, яка врятувалася від розстрілу у Бабиному Яру. *Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія»*. URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_62.Z_protokolu_dopitu_v_KDB_u_yakosti_svidka_G.Batashevoyi_yaka_vryatuvalasya_vid_rozstrilu_u_Babinomu_Yaru.html (дата звернення: 12.04.2024).; 3 протоколу допиту на Київському процесі в якості свідка Д. Проничевої, яка врятувалася від розстрілу у Бабиному Яру. *Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада,*

Очевидиця Наталія Петренко також зазначала, що людей роздягали майже до гола та били.¹⁷¹ Гені Баташевій вдалось врятуватись ще до розстрілу – німці вивезли її з 14-річною дівчинкою Манею Пальті, коли вони довели їм, що не єврейки, тому розстріл вона лише чула віддалено.¹⁷² Олени Книш та Діні Пронічевій так не пощастило. На відміну від Книш, Діна Пронічева теж намагалась довести, що не єврейка і потрапила до Бабиного Яру випадково, проводжаючи знайомих.¹⁷³ Просидівши до самого вечора з групою (за її словами було приблизно 50 людей), німецький офіцер наказав розстріляти всю групу, інакше всі могли б дізнатись про розстріл.¹⁷⁴

В спогадах обох жінок був присутній гендерний аспект, який не зустрічався в чоловічих оповідях. Діна Пронічева згадує епізод, коли до неї підійшов німецький солдат та запропонував статевий акт в обмін на «вихід» з Бабиного Яру.¹⁷⁵ Інший її спогад вже після розстрілу, був пов'язаний з тим, коли жінка вилазила з яру, намагаючись втекти: вона стала очевидцею

історія».

URL:

https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_37.Z_protokolu_dopitu_na_Kiyivskomu_protsezi_v_yakosti_svidka_D.Pronichevoyi,yaka_vryatuvalasya_vid_rozstrilu_u_Babinomu_Yaru.html (дата звернення: 10.04.2024); З протоколу допиту в НКВС у якості свідка О. Книш, яка врятувалася від розстрілу в Бабиному Яру. Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія». URL:

https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_27.Z_protokolu_dopitu_v_NKVS_u_yakosti_svidka_O.Knish,yaka_vryatuvalasya_vid_rozstrilu_v_Babinomu_Yaru.html (дата звернення: 10.04.2024).

¹⁷¹ З протоколу допиту в НКДБ у якості свідка очевидиці розстрілів у Бабиному Яру Н. Петренко. Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія». URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_21.Z_protokolu_dopitu_v_NKDB_u_yakosti_svidka_ochoviditsi_rozstriliv_u_Babinomu_Yaru_N.Petrenko.html (дата звернення: 12.04.2024).

¹⁷² З протоколу допиту в КДБ у якості свідка Г. Баташевої, яка врятувалася від розстрілу у Бабиному Яру. Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія». URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_62.Z_protokolu_dopitu_v_KDB_u_yakosti_svidka_G.Batashevoyi,yaka_vryatuvalasya_vid_rozstrilu_u_Babinomu_Yaru.html (дата звернення: 12.04.2024).

¹⁷³ З протоколу допиту на Київському процесі в якості свідка Д. Пронічевої, яка врятувалася від розстрілу у Бабиному Яру. Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія». URL:

https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_37.Z_protokolu_dopitu_na_Kiyivskomu_protsezi_v_yakosti_svidka_D.Pronichevoyi,yaka_vryatuvalasya_vid_rozstrilu_u_Babinomu_Yaru.html (дата звернення: 10.04.2024)

¹⁷⁴ Кузнецов А. В. Бабин Яр. Киев, 1991. С. 82

¹⁷⁵ Там само. С. 79

згвалтування двох жінок німецькими солдатами, яких потім застрелили на місці.¹⁷⁶ Також про згвалтовану єврейку згадує і Анатолій Кузнецов, яку також потім вбили німці.¹⁷⁷ Олена Книш рятувалась з Бабиного Яру не сама, а з своєю 4-річною донькою, яку та накрила своїм тілом під час розстрілу, що дало змогу їй вижити, після чого вони обидві переховувались до приходу Червоної армії.¹⁷⁸ Діна Пронічева також згадує хлопчика, з яким рятувалась з Бабиного Яру і навіть думала всиновити.¹⁷⁹

Чоловічі спогади не містять згадок сексуального насилля чи порятунку дітей. Мені вдалось знайти протоколи двох свідків, врятованих від розстрілу – Якова Екеля та Сергія Таужнянського. Сергій зазначав, що до Бабиного Яру прямував з матір'ю, так як вона була єврейкою.¹⁸⁰ Він, будучи 12-річним, врятувався самостійно тим, що, як і більшість євреїв, почав доводити офіцерам, що він українець і потрапив в натовп випадково. Таким чином, його вивезли у центр міста.¹⁸¹ Якову Екелю було 18 років, коли він також прямував зі своєю родиною до місця розстрілу – батьками та бабусею.¹⁸² Ключову роль в його спогадах зіграв батько, так як він врятував його від розстрілу, а потім вивів до села, де був сам схоплений та розстріляний.¹⁸³

¹⁷⁶ Там само. С. 84-85

¹⁷⁷ Там само. С. 117

¹⁷⁸ З протоколу допиту в НКВС у якості свідка О. Книш, яка врятувалась від розстрілу в Бабиному Яру. *Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія»*. URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_27.Z_protokolu_dopitu_v_NKVS_u_yakosti_svidka_O_Knish_yaka_vryatuvalasya_vid_rozstrilu_v_Babinomu_Yaru.html (дата звернення: 10.04.2024).

¹⁷⁹ Кузнецов А. В. *Бабин Яр*. Київ, 1991. С. 85

¹⁸⁰ З протоколу допиту в КДБ у якості свідка С. Таужнянського, який врятувався від розстрілу у Бабиному Яру. *Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія»*. URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_53.Z_protokolu_dopitu_v_KDB_u_yakosti_svidka_S_Taugnyanskogo_yakiy_vryatuvalasya_vid_rozstrilu_u_Babinomu_Yaru.html (дата звернення: 13.04.2024).

¹⁸¹ Там само.

¹⁸² З протоколу допиту в КДБ у якості свідка Я. Екеля, який врятувався від розстрілу у Бабиному Яру. *Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія»*. URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_63.Z_protokolu_dopitu_v_KDB_u_yakosti_svidka_Ya_a_Ekelya_yakiy_vryatuvalasya_vid_rozstrilu_u_Babinomu_Yaru.html (дата звернення: 13.04.2024).

¹⁸³ Там само.

Варто також зауважити, що це були витяги з протоколів допитів в НКВС, а не его-джерела, тому згадки про сексуальне насилля могли бути вилучені. На цю думку мене наштовхує також порівняння протоколу Діни Пронічевої та її спогади, записані Анатолієм Кузнєцовим. На відміну від записів Кузнєцова, у протоколі не було жодної згадки про зґвалтування єврейок чи запропонованого німецьким солдатом статевого акту,¹⁸⁴ хоча в стенограмі бесіди ці свідчення вже були зафіксовані.¹⁸⁵ Тому стверджувати про те, що подібні спогади є суто жіночою відмінністю буде некоректно, адже ми маємо справу з різним типом джерел.

В «Донесенні про події В СРСР №106» було вказано, що населення схвалило «захід по переселенню» євреїв, а також те, що про розстріли досі невідомо, але «за дотеперішнім досвідом ледве чи зустріне заперечення».¹⁸⁶ Зауважу, що це донесення було написано 7 жовтня 1941 р., що не співпадає зі свідченнями Ярової, Кузнєцова, Хорошунової чи Герасимової. Ніна Герасимова дізналась про розстріл 30 вересня,¹⁸⁷ а Хорошунова вже остаточно стверджувала 2 жовтня, що розстріли «продовжуються».¹⁸⁸ Про

¹⁸⁴ Див. З протоколу допиту на Київському процесі в якості свідка Д. Пронічевої, яка врятувалася від розстрілу у Бабиному Яру. *Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія»*. URL:

https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_37.Z_protokolu_dopitu_na_Kiyivskomu_protsezi_v_yakosti_svidka_D._Pronichevoyi_yaka_vryatuvalasya_vid_rozstrilu_u_Babinomu_Yaru.html (дата звернення: 10.04.2024)

¹⁸⁵ Див. Стенограма бесіди зі свідком німецьких злочинів у Бабиному Яру Пронічевою Діною Миронівною. *Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія»*. URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_1782.Stenograma_besidi_zi_svidkom_nimetskih_zloc_hiniv_u_Babinomu_Yaru_Pronichevoyu_Dinoyu_Mironivnoyu.html (дата звернення: 13.04.2024).

¹⁸⁶ Повідомлення Оперативної групи «С» Поліції безпеки та СД про мінування, вибухи та пожежі у центрі Києва та Києво-Печерській Лаврі, страту єврейського населення міста (з донесення про події в СРСР № 106). Берлін, 7 жовтня 1941 р. *Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія»*. URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_2494.Povidomlennya_Operativnoyi_grupi_S_Politsiyi_bezpeki_ta_SD_pro_minuvannya_vibuhi_ta_pogegi_u_tsentri_Kiyeva_ta_Kyievo-Pecherskiy_Lavr.html (дата звернення: 10.04.2024).

¹⁸⁷ Герасимова Н. Дневник. 22 июня 1941 р. – 25 июля 1945 р. // *Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс*. Арк. 19 URL: <https://digital.warmuseum.kyiv.ua/documents/visu/9> (дата звернення: 13.04.2024)

¹⁸⁸ Хорошунова И. Первый год войны. Киевские записки / *"Єгупець": Художньо-публіцистичний альманах Інституту Юдаїки*. 2002. С. 41

«схвалення» розстрілу євреїв, як зазначає поліція безпеки, також навряд чи може йти мова. На це нам вказує продовження запису Хорошунової:

Ці чутки-відомості все ростуть. Їх жахливість не вміщається в наші голови. Але ми вимушені вірити, так як розстріл євреїв – факт. Факт, від якого ми починаємо сходити з розуму. [...]

Жінки навколо нас плачуть. А ми? Ми теж плакали 29-го вересня, коли думали, що їх везуть в концтабори. А тепер? Хіба можливо плакати?¹⁸⁹

Про жорстокість такого вчинку згадують і інші люди. Але варто зазначити і труднощі у взаєминах з місцевим населенням, з якими стикались єврейські втікачі. Негативне ставлення киян дуже гарно описує Діна Пронічева, яка намагалась переховуватись після розстрілу. Коли вона зустрілась з киянами, то намагалась приховати, звідки вона – казала, що йшла з Білої Церкви. Але син власниці будинку майже одразу привів німецького офіцера, що забрав жінку.¹⁹⁰ Враховуючи той факт, що цей чоловік пізніше привів ще двох дівчат,¹⁹¹ можна припустити, що це була родина колаборантів.

Також у заявах до окупаційної влади можна було знайти прохання киян про надання їм єврейського майна. Відтак, Дмитро Лебедів надав список меблів з єврейського помешкання, де він уже проживав, і зазначив, що викупити їх не може.¹⁹² Олексій Шевченко сповіщав про надання йому помешкання єврейки Таньянської.¹⁹³ Жоден чоловік, однак, не зазначає, хто надав їм помешкання євреїв, але обидва запевняють про жахливе ставлення

¹⁸⁹ Хорошунова И. Первый год войны. Киевские записки / "Єгупец": Художньо-публіцистичний альманах Інституту Юдаїки. 2002. С. 41

¹⁹⁰ Кузнецов А. В. Бабий Яр. Киев, 1991. С. 87

¹⁹¹ Там само. С. 88

¹⁹² Заява киянина Д.Лебедіва, репресованого радянською владою до голови Київської міської управи щодо безкоштовного надання йому меблів з єврейського помешкання. Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія». URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_4636.Zayava_kiyanina_D.Lebediva_represovanogo_radyanskoyu_vladoyu_do_golovi_Kiyivskoyi_miskoyi_upravi_shchodo_bezkoshtovnego_nadannya_yomu_meb.html (дата звернення: 13.04.2024).

¹⁹³ Заява киянина О.Шевченка, репресованого радянською владою до голови Київської міської управи щодо надання йому квартири єврейки Таньянської. Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія». URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_4635.Zayava_kiyanina_O.Shevchenka_represovanog_o_radyanskoyu_vladoyu_do_golovi_Kiyivskoyi_miskoyi_upravi_shchodo_nadannya_yomu_kvartiri_yevreyki.html (дата звернення: 13.04.2024).

більшовиків та дякує німецькій армії за звільнення.¹⁹⁴ Анатолій Кузнецов також згадує, що в одному з дворів лежала купа «віднятих речей»,¹⁹⁵ які, скоріш за все, забирали самі кияни в натовпі. Відтак, можна побачити, що ставлення киян до євреїв дійсно було різним – люди як співчували та рятували євреїв, так і грабували їх та заселялись до їхніх помешкань. Повертаючись до «Донесення про події в Києві №106», можна лише припустити, що поліція безпеки намагалась дещо «прикрасити» становище в Києві, так як їхня інформація не співпадає зі свідченнями киян.

Повертаючись до гендерних відмінностей спогадів євреїв та єврейок, слід зауважити, що повноцінний висновок зробити неможливо через тип розглянутих джерел та їхню кількість. Та в нашому випадку я згодна з тезою Паскаля Боса про те, що жінки та чоловіки єврейської громади переживали відносно однаковий досвід, а різне ставлення нацистів до статі було радше винятком.¹⁹⁶ Звісно, Олена Книш, як і Діна Пронічева приділили увагу дітям у своїх оповідях,¹⁹⁷ що відрізняється від чоловічого досвіду. Але, знову ж таки, стверджувати про відсутність цього у чоловічих спогадах буде некоректно, так як це були протоколи з допитів, де не було можливості описати свій шлях у подробицях. Відмінне ставлення до єврейок від німців також простежити важко, так як в першу чергу їх було розстріляно по національній приналежності, тому я можу лише припустити, що гендер міг бути другорядною причиною агресивного ставлення, але не основною.

2.2 Співпраця з німцями

На початку німецько-радянської війни Третій Райх не планував використовувати українців, як робочу силу. В генеральному плані «Ост» було вказано, що українці мають бути винищені і дана концепція домінувала до

¹⁹⁴ Там само.

¹⁹⁵ Кузнецов А. В. Бабий Яр. Киев, 1991. С. 71

¹⁹⁶ Бос П. Гендер і Голокост// *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*. Київ, 2015. С. 214

¹⁹⁷ Діна Пронічева детально описала свого супутника лише у спогадах, записаних А.Кузнецовим. В стенограмі та протоколі вона згадала побіжно.

осені 1941 р.¹⁹⁸ Але вже пізніше, приблизно з грудня 1941 р., нацистське командування почало відправляти перших українців на примусові роботи.¹⁹⁹ Окрім примусових робіт в Німеччині, німці також заохочували українців до роботи на окупованих територіях. В цьому підрозділі мова йтиметься про співпрацю з німцями в державних установах, яку роль в цьому відігравали накази про роботи в Німеччині та місце жінки в цих процесах.

Перші біржі праці Києва з'явилися незадовго після заходу німців у місто. Ірина Хорошунова згадує, що наказ про реєстрацію на робочому місці було вивішено 22 вересня.²⁰⁰ З часом до біржі праці почали звертатись частіше. Карел Беркгоф зазначає, що наприкінці 1941 р. відбувся великий «наплив голодних людей», адже без роботи було важко вижити.²⁰¹ Але також цей «наплив» міг бути зумовлений і примусовою реєстрацією безробітних, що почалась у другій половині жовтня.²⁰²

Вербування людей на роботу до Німеччини з великих міст почалось у 1942 р., після успішно проведеної кампанії на східних територіях окупованої України.²⁰³ Пропагандою в основному виступали листівки, газети, виступи на радіо чи навіть «реальні» історії людей, які їздили до Німеччини.²⁰⁴ На початку окупації більшість їхали через економічні чинники – голод, нестача грошей на їжу тощо.²⁰⁵ Проте, що ця кампанія була вдала, ми не можемо стверджувати. Ніна Герасимова у своєму записі за 1 травня 1942 р. вже вказувала про те, що люди в Німеччині «живуть в бараках» і що всі

¹⁹⁸ Пастушенко Т. Остарбайтери з київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953). Київ, 2009. С. 37

¹⁹⁹ Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ, 2011. С. 257

²⁰⁰ Хорошунова І. Первый год войны. Киевские записки / *"Єгупець": Художньо-публіцистичний альманах Інституту Юдаїки*. 2002. С. 34

²⁰¹ Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ, 2011. С. 150

²⁰² Пастушенко Т. Остарбайтери з київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953). Київ, 2009. С. 40

²⁰³ Там само. С. 43-44

²⁰⁴ Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ, 2011. С. 257

²⁰⁵ Там само. С. 48

намагались уникнути цього.²⁰⁶ Дивлячись по записам Ірини Хорошунової, ми бачимо, що на момент спадання кількості добровольців, ситуація на окупованих територіях не стає кращою: 15 квітня 1942 р., за її словами, голод лише процвітав²⁰⁷, а 25 червня того ж року вона пише, що ринки «ламаються від продуктів, ягід», але у людей немає грошей, аби купити продукти.²⁰⁸

Кожна жінка згадувала і про початок кампанії з вивезення, і про динаміку її «розширення». У щоденнику Герасимової згадок про вивезення до Німеччини було 3,²⁰⁹ у Хорошунової – 6.²¹⁰ Шарандаченко пише про вивезення найбільше – в її щоденнику прослідковується приблизно 7 згадок.²¹¹ Перший заклик до праці в Німеччині з'явився 11 січня 1942 р. в газеті «Нове українське слово».²¹² Не дивлячись на це, перша згадка про поїзд до Німеччини Хорошунова записує 14 лютого.²¹³ Олександра Шарандаченко згадує про кампанію з вивезення 8 лютого, зауважуючи, що скоро можуть забрати і жінок.²¹⁴ У Герасимової сторінки за січень 1942 р. були вирвані, тож ми не можемо прослідкувати, наскільки вона знала про перші накази. Натомість, про загрозу праці в Німеччині вона згадує лише у травні.²¹⁵ Не дивлячись на записи жінок, згідно з записом в газеті «Нове українське

²⁰⁶ Герасимова Н. Дневник. 22 июня 1941 р. – 25 июля 1945 р. // *Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс*. Арк. 26 URL: <https://digital.warmuseum.kyiv.ua/documents/visu/9> (дата звернення: 24.04.2024)

²⁰⁷ ЦДАВО України, ф. 5270, оп. 1, спр. 4, арк. 27

²⁰⁸ Там само. Арк. 114

²⁰⁹ Герасимова Н. Дневник. 22 июня 1941 р. – 25 июля 1945 р. // *Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс*. Арк. 26, 28, 30 URL: <https://digital.warmuseum.kyiv.ua/documents/visu/9> (дата звернення: 24.04.2024)

²¹⁰ Хорошунова И. Первый год войны. Киевские записки / "Єгупец": Художньо-публіцистичний альманах Інституту Юдаїки. 2002. С. 59, 66, 70, 72; Хорошунова И. Второй и третий год войны. Киевские записки / "Єгупец": Художньо-публіцистичний альманах Інституту Юдаїки. 2002. С. 11, 16

²¹¹ Шарандаченко О. Реєстраторка загсу: Із життя киянки. Київ, 1960. С. 78, 91, 101-102, 104-105, 117, 160, 195

²¹² Пастушенко Т. Остарбайтери з київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953). Київ, 2009. С. 44

²¹³ Хорошунова И. Первый год войны. Киевские записки / "Єгупец": Художньо-публіцистичний альманах Інституту Юдаїки. 2002. С. 59

²¹⁴ Шарандаченко О. Реєстраторка загсу: Із життя киянки. Київ, 1960. С. 76

²¹⁵ Герасимова Н. Дневник. 22 июня 1941 р. – 25 июля 1945 р. // *Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс*. Арк. 26 URL: <https://digital.warmuseum.kyiv.ua/documents/visu/9> (дата звернення: 24.04.2024)

слово», перший потяг з Києва до Німеччини відправився 23 січня 1942 р.²¹⁶ Тетяна Пастушенко відзначає, що період з січня по квітень 1942 р. німці трактували, як «короткий час вербування добровольців» і не надавали першочергово значення документації.²¹⁷

Сама Ніна влаштувались працювати на роботу, аби уникнути вивезення до Німеччини. Про це свідчить запис за те саме число, де вона зазначає: «Працювати почала на (*нерозбірливо написано* – О.З.) фабриці 8.04 і в той же день мене викликали повісткою до Німеччини».²¹⁸ Ірина Хорошунова ж влаштовується на роботу до бібліотеки Академії наук 4 червня 1942 р.,²¹⁹ хоча перші думки про працю на німців в неї були записані ще 21 листопада 1941 р.²²⁰ До цього вона намагалась відкрити власний магазин восени 1941 р., але через нестачу продуктів він швидко зачинився, а коли почалась «мобілізація» до Німеччини, Ірина, потрапивши у першу чергу, як безробітна, влаштувалась на роботу до майстерні.²²¹ Зрештою, через посилення кампанії, жінці довелось перейти працювати до німецької установи, аби остаточно убезпечити себе від вивезення.

Робота в німецьких установах вважалась привілейованою. Працівники подібних установ не лише мали «відстрочку» від вивезення до Німеччини, а й загалом кращу заробітню плату та забезпечення продовольством.²²² Окрім праці в німецьких установах, жінки влаштовувались на інші роботи, пов'язані з німцями. Наприклад, Анна Терлецька, аби уникнути вивезення, влаштувалась на будівництво на Печерську, де за розпорядженням

²¹⁶ Пастушенко Т. Остарбайтери з київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953). Київ, 2009. С. 44-45

²¹⁷ Там само. С. 45-46

²¹⁸ Там само. Арк. 24

²¹⁹ Хорошунова І. Первый год войны. Киевские записки / "*Єгупец*": Художньо-публіцистичний альманах Інституту Юдаїки. 2002. С. 73

²²⁰ Варто зазначити, що термін «мобілізація» був не офіційною риторикою окупаційної влади, а використовувався жінками в своїх записах. Там само. С. 54

²²¹ Там само. С. 47, 66

²²² Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ, 2011. С. 155-156

окупаційної влади зводили будинки для німців.²²³ Бетія Мірських, не дивлячись на єврейську національність, також працювала на німців домогосподаркою: спочатку в Києві, а з 1943 р. і до 1945 – в Німеччині.²²⁴ Про те, що жінка була єврейкою, німці не знали: ще у Києві жінці зробили документи для роботи, де про національність не було вказано.²²⁵

Випадок Олександри Шарандаченко відрізняється від попередніх. Жінка влаштувалась реєстраторкою в бюро метрик 31 січня 1942 р., після того, як зрозуміла, що вчителювати вона не зможе.²²⁶ Враховуючи, що її робота була тісно пов'язана з кампанією вивезення до Німеччини, вже 12 березня вона робить запис про те, що є «чимало щілин для обходу цих «законів»». ²²⁷ Відтак, жінка стала «рятівним колом» для всіх тих, хто хотів уникнути вивезення. Після третього посилення кампанії, коли вже почали забирати не лише чоловіків, а й жінок та молодь, Олександра Шарандаченко зазначає, що діти та шлюби стали своєрідним порятунком. Тим самим, 11 квітня вона пише, що метрики про смерть замінили метрики про шлюби (термінові) та всиновлення і народження.²²⁸ Відтак, реєстраторка стала знаходити всі можливі способи, аби урятувати хоча б декількох людей і їх варто розглянути детальніше.

У вже згаданому записі за 11 квітня жінка пише:

А небажання їхати до Німеччини люди почали виявляти таємно: виписуються з даної адреси, живучи нишком і переховуючись по родичах та знайомих, швидко влаштовуються на будь-яку роботу, дівчата виходять заміж за пожежників, за робітників так званої УСМИ [...]

Малі діти й немовлята стали тяж перешкодою потрапити в число «підлягаючих до від'їзду».²²⁹

Сама Шарандаченко записувала жінкам «всиновлених» або «народжених» дітей, розписувала жінок «на папері», себто в житті ці люди не

²²³ USC Shoah Foundation Institute testimony of Anna Terletskaia. Kyiv, 28.10.1998 (b.1920). URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/vha49482> (date of access: 02.05.2024).

²²⁴ USC Shoah Foundation Institute testimony of Betia Mirskikh. Kyiv, 26.11.1996 (b.1924). URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/vha22465> (date of access: 02.05.2024).

²²⁵ Там само.

²²⁶ Шарандаченко О. Реєстраторка загсу: Із життя киянки. Київ, 1960. – С. 76

²²⁷ Там само. С. 91

²²⁸ Там само. С. 103

²²⁹ Там само. С. 103

мали дітей чи чоловіків. Але таким чином, жінки отримували документальний «захист» від відправки до Німеччини.²³⁰ Після нового наказу про запис дітей у паспорт матері, Олександра також скористалась цим: вона вписала собі та ще багатьом жінкам дітей, що давало додатковий захист від примусового вивезення. Цікавим є і те, що жінки самостійно пускали чутки про вагітність, аби це могли підтвердити і свідки за потреби.²³¹ Тим самим, діти ставали одним із ключових «важелів» порятунку, якщо не вдавалось вийти заміж за працівника німецьких установ. Це нам підтверджує і сама жінка, зазначаючи, що при кожному наказі про «мобілізацію» кількість всиновлень істотно збільшується.²³² В своєму щоденнику Шарандаченко не вказувала, чи бере вона кошти або продовольство за свої послуги. Натомість, жінка писала, що люди можуть заходити до неї в будь-який час, коли потрібна буде допомога.²³³

Окрім наявності дітей та роботи, від Німеччини також рятували довідки про хвороби. Довідки були різні: деякі стосувались постільного режиму, також були довідки про різні аналізи чи рентген, яких насправді не було; лікарі навіть могли видати довідку про божевілля людині.²³⁴ Анна Карчемська згадувала, що її разом з родиною врятували подібні довідки, хоча і ховатись від німців вони не переставали.²³⁵ Шарандаченко, в записі за 6 серпня, про реєстрацію до Німеччини зазначає, що приходили здебільшого ті, кого точно не візьмуть: хворі, інваліди та жінки з дітьми.²³⁶ Окупаційну владу подібна «стратегія» не влаштовувала – контрольна цифра населення не була

²³⁰ Там само. С. 106-107

²³¹ Там само. С. 117-118

²³² Там само. С. 140

²³³ Там само. С. 145

²³⁴ Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ, 2011. С. 273

²³⁵ USC Shoah Foundation Institute testimony of Anna Karchemskaiia. Kyiv, 4.11.1998 (b.1927). URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/vha50028> (date of access: 02.05.2024).

²³⁶ Шарандаченко О. Реєстраторка загсу: Із життя киянки. Київ, 1960. – С. 160

досягнута, через що були думки про посилення кампанії: «Є чутки, що після цієї реєстрації пересіватимуть уже всіх працюючих, а особливо молодь.».²³⁷

Через посилення кампанії, впродовж 1942 р. багато людей було змушено переховуватись. Восени 1942 р. було постановлено, що до Німеччини з Києва має відправитись приблизно 25 тис. жінок 15-35 років, а пізніше почалось активне вербування студентів вищих навчальних закладів.²³⁸ Про це пишуть в своїх щоденниках і жінки, хоча вони згадують про «мобілізацію» жінок від 16 до 45 років.²³⁹ Не дивлячись на те, що після цього закону до вербувального пункту з'явилося лише 3 тис. жінок (з яких було відправлено тисячу),²⁴⁰ страх жінок нікуди не зникав. Ніна Герасимова відчайдушно намагалась втриматись на роботах в Києві, так само, як і Ірина Хорошунова, що вирішила рятуватись від примусових робіт, сидючи на соцстраху (на лікарняному) вдома, допоки німці проводили відбори працездатних молодих людей в бібліотеці, де вона працювала.²⁴¹

Вже згадана Анна Карчемська також розповідала про те, що вимушена була ховатись, не дивлячись на довідки про хвороби.²⁴² В усних інтерв'ю жінки часто згадували про те, що вони намагались не ходити містом і причиною цьому були облави.²⁴³

²³⁷ Там само. С. 173

²³⁸ Пастушенко Т. Остарбайтери з київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953). Київ, 2009. С. 60

²³⁹ Хорошунова І. Второй и третий год войны. Киевские записки / *"Єгупець": Художньо-публіцистичний альманах Інституту Юдаїки*. 2002. С. 16; Герасимова Н. Дневник. 22 июня 1941 р. – 25 июля 1945 р. // *Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс*. Арк. 30 URL: <https://digital.warmuseum.kyiv.ua/documents/visu/9> (дата звернення: 24.04.2024);

Шарандаченко О. Реєстраторка загсу: Із життя киянки. Київ, 1960. С. 195

²⁴⁰ Пастушенко Т. Остарбайтери з київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953). Київ, 2009. С. 60

²⁴¹ ЦДАВО України, ф. 5270, оп. 1, спр. 4, арк. 110

²⁴² USC Shoah Foundation Institute testimony of Anna Karchemskaja. Kyiv, 4.11.1998 (b.1927). URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/vha50028> (date of access: 02.05.2024).

²⁴³ Там само; USC Shoah Foundation Institute testimony of Anna Terletskaia. Kyiv, 28.10.1998 (b.1920). URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/vha49482>; USC Shoah Foundation Institute testimony of Betia Mirskikh. Kyiv, 26.11.1996 (b.1924). URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/vha22465> (date of access: 02.05.2024).

Облави в 1942 р. відбувались доволі часто, як і вдень, так і вночі. Карел Беркгоф відмічає, що найбільша облава відбулась 12 липня 1942 р. на Подолі, не дивлячись на її провал.²⁴⁴ Олександра Гасманова згадувала також про постійні облави на Подолі, зазначаючи, що німці з машинами обчіплювали весь район на машинах і забирали всіх людей в невідомому, для жінки, напрямку.²⁴⁵ Ще весною 1942 р. німці сповіщали родичів арештованих, але згодом вони припинили це робити. Родичам надходили лише листи з Німеччини, а до цього людина вважалась зниклою.²⁴⁶

Не дивлячись на те, що було багато чинників, які дозволяли залишитись жінкам в Києві, дехто все рівно потрапляв до Німеччини. Варто розібратись з тим, чому.

До травня 1942 р. до Німеччини забирали безробітних. Але вже наприкінці весни поліція безпеки доповідала, що ресурс безробітних вичерпався, що в подальшому призвело до масового скорочення працівників в установах, яке тривало аж до вересня цього ж року.²⁴⁷ Киянка Надія Федорук потрапила до Німеччини ще у квітні.²⁴⁸ Не дивлячись на те, що вона була безробітна, ключову роль у її відправці зіграв управдом, з яким у жінки стався конфлікт.²⁴⁹

Умови відправки до Німеччини у 1942 та 1943 рр. істотно різнились. Якщо порівнювати досвід Надії Федорук, Анастасії Покидько, вивезених у 1942 р. та Валерії Комендатової (Вітвицької), яку забрали до Німеччини у 1943 р., то можна побачити, як німці «полегшували» відбір. Якщо Валерія

²⁴⁴Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ, 2011. С. 266

²⁴⁵ USC Shoah Foundation Institute testimony of Aleksandra Gasanova. Kyiv, 14.07.1998 (b.1916). URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/vha47284> (date of access: 02.05.2024).

²⁴⁶ Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ, 2011. С. 266-267

²⁴⁷ Пастушенко Т. Остарбайтери з київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953). Київ, 2009. С. 55-56

²⁴⁸ Інтерв'ю з Федорук Надією Олексіївною. "...То була неволя" Спогади та листи остарбайтерів / Інститут історії НАН України; Меморіальний комплекс "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років", 2006. С. 485

²⁴⁹ Там само. С. 485

Комендантова згадувала, що німці «оцінювали по зовнішньому вигляду»,²⁵⁰ то Надія Федорук розповідала про медогляд, який обов'язково проводили усім.²⁵¹ Це порівняння не є випадковим – у 1943 р. в розпорядженні було вказано, що «мобілізація проходить чоловіків та жінок, ніякі причини не беруться до уваги – ні вагітність, ні малі діти»,²⁵² хоча у 1942 р. це було приводом отримати звільнення від виїзду. Таким чином, Анастасію Покидько при першому виклику відправили додому у зв'язку з вагітністю. Майже одразу жінка зробила аборт, аби все таки потрапити до Німеччини разом з чоловіком.²⁵³

Надія Федорук згадує також і інші способи уникнення вивезення до Німеччини, про які їй повідомили знайомі: «...покуриш ото чаю, в тебе буде серцебиття і тебе не заберуть.»²⁵⁴ З цього можна зробити припущення, що подібним способом користувалось багато людей і він працював. Але якщо у 1942 р. німецьке керівництво віддавало чіткі накази, хто підлягає вивезенню до Німеччини, то у 1943 р. вивозили якомога більше людей.

Умови перевезення та життя в Німеччині також відрізнялось від описаного в нацистській пропаганді. На противагу плакатам про чудове

²⁵⁰ Комендантова (Вітвицька) Валерія Миколаївна. "...То була неволя" Спогади та листи оstarбайтерів / упоряд.: Т. Пастушенко, М. Шевченко. Інститут історії НАН України; Меморіальний комплекс "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років", 2006. С. 172

²⁵¹ Інтерв'ю з Федорук Надією Олексіївною. "...То була неволя" Спогади та листи оstarбайтерів / упоряд.: Т. Пастушенко, М. Шевченко. Інститут історії НАН України; Меморіальний комплекс "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років", 2006. С. 486

²⁵² Пастушенко Т. Остарбайтери з київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953). Київ, 2009. С. 63

²⁵³ Інтерв'ю з Покидько Анастасією Федосівною. "...То була неволя" Спогади та листи оstarбайтерів / упоряд.: Т. Пастушенко, М. Шевченко. Інститут історії НАН України; Меморіальний комплекс "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років", 2006. С. 441

²⁵⁴ Інтерв'ю з Федорук Надією Олексіївною. "...То була неволя" Спогади та листи оstarбайтерів / упоряд.: Т. Пастушенко, М. Шевченко. Інститут історії НАН України; Меморіальний комплекс "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років", 2006. С. 485

життя українців в Німеччині,²⁵⁵ людей зустрічав товарний поїзд для коней та корів.²⁵⁶ Своє життя на території Німеччини жінки також описують по-різному. Бетія Мірських схвально характеризувала своїх хазяїв, що в Києві, що в Німеччині. Жінка розповідала, що вони дарували їй подарунки та купували одяг.²⁵⁷ Натомість Надія Федорук розповідала про знущання над нею: «Видно щось вони... якусь мову вели. І вона (*хазяйка – О.З.*) щось надута була. [...] Вона біжить прожогом, вона хотіла мене за волосся вхопити.»²⁵⁸

Не дивлячись на багато стратегій виживання та опір, що чинили жінки, німці примусово вивезли дуже багато. За дослідженням Гелінади Грінченко, на момент 1944 р. з території Радянського союзу було вивезено 49,8 % жінок, що становило майже половину та перебільшувало відсоток німкенів, що працювали в різних галузях німецької економіки (48,6%).²⁵⁹

Підбиваючи підсумки щодо співпраці з німцями, ми можемо окреслити кілька аспектів. Здебільшого жінки йшли працювати до німецьких установ через нестачу грошей чи продуктів, а також через страх бути депортованими. Ми не можемо відкидати також і той факт, що жінки намагались допомогти іншим, аби уникнути вивезення, але це був радше фактор, що впливав з їхніх моральних принципів, аніж мотивація працювати на німців. Якщо ж казати про намагання врятуватись від вивезення до Німеччини, то в 1942 р. це було зробити набагато простіше, аніж у 1943. Якщо ще у 1942 р. багато жінок

²⁵⁵ Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ, 2011. С. 258

²⁵⁶ Інтерв'ю з Федорук Надією Олексіївною. "...То була неволя" Спогади та листи оstarбайтерів / упоряд.: Т. Пастушенко, М. Шевченко. Інститут історії НАН України; Меморіальний комплекс "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років", 2006. С. 486

²⁵⁷ ; USC Shoah Foundation Institute testimony of Betia Mirskikh. Kyiv, 26.11.1996 (b.1924). URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/vha22465> (date of access: 02.05.2024)

²⁵⁸ Інтерв'ю з Федорук Надією Олексіївною. "...То була неволя" Спогади та листи оstarбайтерів / упоряд.: Т. Пастушенко, М. Шевченко. Інститут історії НАН України; Меморіальний комплекс "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років", 2006. С. 491

²⁵⁹ Грінченко Г. Радянські жінки на примусових роботах Третього райху: (об)риси (по)воєнних (ре)презентацій // *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*. Київ, 2015. С. 235

могли уникнути цього завдяки вагітності, то вже на кінець окупації це було неможливо. Також робота в місті на підприємстві не завжди рятувала жінок, адже, як нам відомо, були чисельні скорочення і люди часто втрачали роботу, що вело їх прямо до вербувальників. Усні спогади в цьому випадку мають велику цінність через те, що ми можемо прослідкувати різні способи уникнення, а також алгоритми дій людей та як проходила німецька кампанія мобілізації не по офіційним цифрам, а на практиці.

2.3 Сексуальні стосунки як засіб виживання

Під час окупації жінки не рідко вдавались до ще одного способу вижити – сексуальних зв'язків з окупантами. В післявоєнний період в країнах Європи та СРСР вважалося, що подібний спосіб виживання має вважатись «сексуальною колаборацією», так як жінки добровільно пропонували себе ворогові.²⁶⁰

Термін «колаборація» досі залишається суперечливим в історіографії. Якщо говорити узагальнено, то колаборація – це добровільна чи примусова співпраця населення окупованих територій з нацистською армією в побутових, політичних, адміністративних, культурних, репресивно-каральних сферах тощо.²⁶¹ Микола Боровик, в рамках усноісторичного проєкту «Україна у роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання» виокремив, що розуміння терміну «колаборація» в людей було доволі розмитим, здебільшого замінюючи його словами «зрадник/ця», «предатель» тощо.²⁶² Тамара Вронська пропонує вживати замість «колаборація» термін «пособництво», який означав осіб, що сприяли виконанню злочину чи

²⁶⁰ Бурдс Д. Сексуальне насильство в Європі під час Другої світової війни (1939–1945) // *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*. Київ, 2015. С. 302

²⁶¹ Гончаренко О. Проблеми інституційного визначення терміна колабораціонізму, його видів та ознак у сучасній вітчизняній історіографії // *Військово-історичний меридіан*. Вип. 1 (23). Київ, 2019. С. 20

²⁶² Боровик М. Колаборація і колаборанти в повсякденному сприйнятті мешканців України (на матеріалах усноісторичного проєкту "Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання") / *Сторінки воєнної історії України*. 2013. Вип. 16. С. 156-167

переховували злочинців.²⁶³ Загалом дослідниця встановила, що на законодавчому рівні термін «колаборація» був відсутній, натомість було використані терміни «співпраця», «вороги народу» тощо.²⁶⁴

Натомість, сексуальні зв'язки, як спосіб колаборації, в сучасній історіографії вже не згадуються. Володимир Гінда відносить цей аспект до способів виживання. Дослідник виділяє секс, як спосіб уникнення смерті чи депортації та більш «корисних» цілей – спосіб заволодіння чужим майном чи розправою з власними недругами.²⁶⁵ Олена Стяжкіна підтримує дану концепцію, наголошуючи на тому, що подібні стратегії виживання дають змогу детальніше розкрити проблему «поганих своїх», що вже певною мірою була досліджена істориками Голокосту.²⁶⁶

В цьому підрозділі метою стоїть розглянути різні аспекти сексуальних зв'язків жінок з нацистами чи окупаційною владою, якими були першопричини такої поведінки та як реагувало суспільство під час та після німецько-радянської війни.

Почати слід з найбільш поширених передумов сексуальних зв'язків. Здебільшого причинами «продажу власного тіла» ставали голод, страх бути вивезеними на примусові роботи, страх смерті. Також не можемо виключати і шантаж жінок та примус до статевих відносин.²⁶⁷

Сексуальні зв'язки заради їжі були радше інстинктивними, так як подібна стратегія вже фіксувалась в часи Голодомору, коли жінки обмінювали

²⁶³ Вронська Т. Феномен «пособництва»: до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої Вітчизняної війни / *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей*. Київ, 2008. Вип. 11. С. 95

²⁶⁴ Там само. С. 87-97

²⁶⁵ Гінда В. Жіноче тіло як один з ресурсів виживання на окупованих нацистами територіях. *Historians.in.ua*. / URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/zabutizertvy-viyny/979-volodymyr-hinda-zhinoche-tilo-iak-odyn-iz-resursiv-vyzhyvannia-na-okupovanykh-natsysta> (дата звернення: 4.05.2024)

²⁶⁶ Стяжкіна О. Жінки України в повсякденній окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання. *Український історичний журнал*. 2015. № 2. С. 63

²⁶⁷ Гінда В. Жіноче тіло як один з ресурсів виживання на окупованих нацистами територіях. *Historians.in.ua*. / URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/zabutizertvy-viyny/979-volodymyr-hinda-zhinoche-tilo-iak-odyn-iz-resursiv-vyzhyvannia-na-okupovanykh-natsysta> (дата звернення: 4.05.2024)

сексуальні послуги на хліб.²⁶⁸ Зважаючи на те, що станом на 24 вересня 1941 р. Господарчий комітет повідомив, що запасів Києва має вистачити лише на 8-14 днів,²⁶⁹ стає зрозуміло, чому жінки вдавались до цієї стратегії. Німецьке командування на початку окупації дозволяло видавати по 200 г. хліба на людину, про що нам свідчать і его-джерела.²⁷⁰ Особливо гостро питання голоду стояло у жінок, які мали дітей. Через це вони були вимушені швидко реагувати на ситуацію та лягати в ліжко з німцями, аби врятувати дітей.²⁷¹ На це нам вказує і доповідь агента НКВС «Гайового» у 1943 р., де він пише, що боячись голоду, більшість киянок стали тимчасовими дружинами офіцерів та вже перетворювались на німецьких підстилок.²⁷²

Не рідко траплялись і ситуації, де жінкам пропонували статеві стосунки в обмін на життя. Тут також є два аспекти: врятування від розстрілу чи від депортації до Німеччини. Перше частіше пропонували євреям. Відтак, про це згадує Діна Пронічева. В натовпі до Бабиного Яру до неї підійшов німець та сказав: «Йди зі мною спати, а я тебе випущу».²⁷³ Жінка відмовилась, після чого вона знову зустріла того німця, але вже у Бабиному Яру, коли він оглядав трупи.²⁷⁴ Володимир Гінда також згадує про намагання єврейок врятуватись від вбивства шляхом сексуальних зв'язків з офіцерами, та зазначає, що здебільшого вони закінчувались трагічно. Здебільшого жінок вбивали одразу

²⁶⁸ Гінда В. Секс і німецько-радянська війна. Київ, 2022. С. 19

²⁶⁹ Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ, 2011. С. 174

²⁷⁰ Вронська Т., Заболотна Т., Пастушенко Т. Історичний нарис. / *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян*. Київ, 2020. С. 265; Див. ЦДАВО України, ф. 5270, оп. 1, спр 7, арк. 75; Герасимова Н. Дневник. 22 июня 1941 р. – 25 июля 1945 р. // *Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс* Арк. 21 /URL: <https://digital.warmuseum.kyiv.ua/documents/visu/9> (дата звернення: 23.03.2024)

²⁷¹ Гінда В. Жіноче тіло як один з ресурсів виживання на окупованих нацистами територіях. *Historians.in.ua*. / URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/zabutizertvy-viyny/979-volodymyr-hinda-zhinoche-tilo-iak-odyn-iz-resursiv-vyzhyvannia-na-okupovanykh-natsysta> (дата звернення: 4.05.2024)

²⁷² Гінда В. Секс і німецько-радянська війна. Київ, 2022. С. 19

²⁷³ Кузнецов А. В. Бабий Яр. Киев, 1991. С. 79

²⁷⁴ Там само. С. 83

після сексу, аби приховати злочин.²⁷⁵ Діна Пронічева також згадує про те, як німці гвалтували кількох єврейок в Бабиному Яру, після чого одразу їх вбили і залишили на місці.²⁷⁶

Якщо говорити за сексуальні зв'язки задля уникнення робіт в Німеччині, то цю стратегію ми вже частково зачіпали минулого підрозділу, де йшлося про одруження та вагітність, як спосіб отримати відстрочку. Та якщо ми говорили про одруження на чоловіках, що працювали в німецьких установах, то зараз варто поговорити саме про зв'язки з німцями. Вони були різними – це могло бути як одруження та проживання з німцем, так і звичайний секс. Таким чином, Гінда згадує про комсомолку Марту Пруцакову: «Поїздка до Німеччина була страшною справою і я вирішила краще провести час із одним німцем і тим самим відкупитися. І я була з німцем-лікарем не більше трьох разів.»²⁷⁷ Не можна чітко стверджувати, чи така стратегія виживання була поширена, так як була можливість уникнення депортації і без статевих зв'язків з німцями.

Також жінки погоджувались на секс з німцями, аби убезпечити себе від зґвалтування. Гінда зазначає, що в разі відмови жінок здебільшого просто гвалтували і могли вбити після цього.²⁷⁸ Насильниками у випадку зґвалтування не завжди були лише німці – це також могли бути і поліцаї, колаборанти, місцеві жителі.²⁷⁹ Анна Карчемська згадувала про те, що вона з іншими дівчатами мусила ховатись у виритій ямі, коли в село, де вона переховувалась на момент відходу німецьких військ, так як всі боялись

²⁷⁵ Злочином виступало не зґвалтування, а «расовий сором». Гінда В. Секс і німецько-радянська війна. Київ, 2022. С.295-296

²⁷⁶ Кузнецов А. В. Бабий Яр. Киев, 1991. С. 84-85

²⁷⁷ Гінда В. Жіноче тіло як один з ресурсів виживання на окупованих нацистами територіях. *Historians.in.ua*. / URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/zabutizertvy-viyny/979-volodymyr-hinda-zhinoche-tilo-iak-odyn-iz-resursiv-vyzhyvannia-na-okupovanykh-natsysta> (дата звернення: 4.05.2024)

²⁷⁸ Там само.

²⁷⁹ Стяжкіна О. Жінки України в повсякденній окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання. *Український історичний журнал*. 2015. № 2. С. 63

згвалтування і з боку німців, і з боку Червоної армії чи партизан.²⁸⁰ Тому не рідко жінки обирали сексуальні стосунки з одним з офіцерів, аби убезпечити себе від згвалтування кількома особами. Такі випадки відомі як і на території УРСР, так і в Німеччині під час входу радянських військ.²⁸¹

Поширення «сексуального бартеру» та згвалтувань також і приводило до кількох поганих наслідків як і для жінок, так і для німецької армії: вагітності та венеричні хвороби. За оцінками Генріха Гімmlера, за рік окупації України, жінки народили близько 1 млн. дітей від німецьких солдатів.²⁸² Згідно нацистської ідеології, німецькі солдати не мали «змішувати раси» і особливо вступати у статеві зносини з жінками «нижчих» рас (єврейки, українки тощо).²⁸³ Тому керівництво прийняло рішення робити примусові аборти жінкам, аби зменшити кількість «напівкровок» на окупованих територіях. Скільки всього абортів було зроблено на території окупованої України – невідомо, але за даними Гізели Блок близько 2 млн. остарбайтерок з 2,5 млн. були відправлені на примусові аборти за час німецько-радянської війни.²⁸⁴

З венеричними хворобами Вермахт також намагався боротись. Не дивлячись на звинувачення жінок у навмисному розповсюдженню венеричних хвороб з ціллю знищення німецької армії, СД намагалось стабілізувати ситуацію шляхом «виловлювання» жінок та доправлення їх до

²⁸⁰ USC Shoah Foundation Institute testimony of Anna Karchemskaja. Kyiv, 4.11.1998 (b.1927). URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/vha50028> (дата звернення: 2.05.2024)

²⁸¹ Гінда В. Секс і німецько-радянська війна. Київ, 2022. С.342-343

²⁸² Бурдс Д. Сексуальне насильство в Європі під час Другої світової війни (1939–1945) // *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*. Київ, 2015. С. 284

²⁸³ Мюльхойзер Р. Незаперечний злочин. Сексуальне насильство німецьких вояків під час «війни на знищення» в Радянському Союзі у 1941–1945 рр. // *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*. Київ, 2015. С. 270

²⁸⁴ Мова йде саме про остарбайтерок з території СРСР. Бурдс Д. Сексуальне насильство в Європі під час Другої світової війни (1939–1945) // *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*. Київ, 2015. С. 285; Грінченко Г. Радянські жінки на примусових роботах Третього райху: (об)риси (по)воєнних (ре)презентацій // *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*. Київ, 2015. С. 236

спеціальних лікарень.²⁸⁵ Самі ж жінки іноді вдавались до імітації венеричних хвороб, аби захистити себе від зґвалтування: вимазували тіло багнюкою, не милися, обпікались кропивою, аби зробити вигляд хворої шкіри.²⁸⁶

Ще одним «убезпеченням» німецьких солдат від венеричних хвороб стало створення борделів. Здебільшого борделі знаходились в прифронтових містах і могли бути пересувними, хоча були пропозиції і створення борделів на всіх окупованих територіях для «підняття солдатського духу».²⁸⁷ Таким чином, солдати та повії проходили своєчасне медичне обстеження, що унеможливлювало передачу венеричних хвороб.²⁸⁸ Але не дивлячись на те, що згадок про німецькі борделі у Києві не зафіксовано – це не означає, що їх не існувало.

На цю думку наштовхує розпорядження окупаційного голови міста Києва – Леонтія Форостовського від 8 вересня 1942 р. В цьому розпорядженні вказано, що всі керівники будинків та орендарі мають повідомити, якщо в їхньому будинку мешкає жінка, що займається проституцією, а всіх цих жінок буде офіційно зареєстровано та надаватиметься щотижневе медичне обстеження.²⁸⁹ Олександра Шарандаченко також згадує про проституцію у своїх записах. В записі за 25 жовтня 1942 р. йдеться, що їй повідомили про «необхідність виявити і взяти на облік всіх жінок легкої поведінки, залучити їх до спец. пунктів, ”одержавити”»²⁹⁰ Але чи вдалою була ця кампанія ми стверджувати не

²⁸⁵ Гінда В. Загроза для Вермахту. Венеричні недуги. *Збруч.* / URL: <https://zbruc.eu/node/9174> (дата звернення: 4.05.2024)

²⁸⁶ Гінда В. Секс і німецько-радянська війна. Київ, 2022. С. 341

²⁸⁷ Гінда В. Нацистські борделі в Україні. *Збруч.* URL: <https://zbruc.eu/node/67549> (дата звернення: 4.05.2024)

²⁸⁸ Там само.

²⁸⁹ Розпорядження голови міста Києва Л.Форостівського № 247 від 8 вересня 1942 р. про облік та медичний огляд жінок, що займаються проституцією. *Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія».* URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_4626.Rozporyadgennya_golovi_mista_Kiyeva_L.Forostivskogo_N%C2%A0247_vid_8%C2%A0veresnya_1942_r._pro_oblik_ta_medichniy_oglyad_ginok_shcho_zaymayutsya_p.html (дата звернення: 06.05.2024).

²⁹⁰ Шарандаченко О. Реєстраторка загсу: Із життя киянки. Київ, 1960. С. 195-196

можемо, адже ні в розпорядженнях, ні в записах самих жінок ми не зустрічаємо цих свідчень.

Не дивлячись на «чистоту раси» нацистів, в борделях працювали переважно жінки з окупованих територій. Після початку кампанії відправки до Німеччини перед багатьма жінками поставала дилема – робота в борделі чи в Німеччині.²⁹¹ Хоча деякі жінки все ж обирали роботу в борделі, замість Німеччини, багатьох також забирали до борделів і примусово.²⁹²

Варто зазначити також і про останню категорію жінок, яку описував Володимир Гінда – тих, хто вступав у стосунки з німцями з корисних причин. В его-джерелах згадка про таку жінку зустрічається один раз – у Ніни Герасимової. Вона зазначає, що її подруга Ліда знаходиться на повному утриманні німців, забувши про свого чоловіка, що на фронті. Для жінки було шоком те, що її подруга вважає це «успіхом».²⁹³ Багато жінок на час війни мали інших чоловіків і навпаки, тому це не було феноменом. Після закінчення війни подружжя назад зходило, хоча підозри про зраду були у обох.²⁹⁴ Сама ж Ніна також згадує, що після заходу до Києва радянських військ її подруга почала жити з майором, при чому занотовуючи, що «нічого дивного в цьому немає».²⁹⁵ Закоханість у німців не була також чимось дивним – Олена Стяжкіна зазначає про це, кажучи, що здебільшого закоханість проявлялась у молодих дівчат.²⁹⁶

²⁹¹ Гінда В. Нацистські борделі в Україні. *Збруч*. URL: <https://zbruc.eu/node/67549> (дата звернення: 4.05.2024)

²⁹² Там само.

²⁹³ Герасимова Н. Дневник. 22 июня 1941 р. – 25 июля 1945 р. // *Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс* Арк. 44 /URL: <https://digital.warmuseum.kyiv.ua/documents/visu/9> (дата звернення: 23.03.2024)

²⁹⁴ Гінда В. Секс і німецько-радянська війна. Київ, 2022. С. 24

²⁹⁵ Герасимова Н. Дневник. 22 июня 1941 р. – 25 июля 1945 р. // *Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс* Арк. 74 /URL: <https://digital.warmuseum.kyiv.ua/documents/visu/9> (дата звернення: 6.05.2024)

²⁹⁶ Одним з таких прикладів слугує вже згаданий щоденник Ольги зі Знам'янки. Див.: «Дневник. Мысли. Детали». // *Міжкультурний діалог. Том I: Ідентичність*. Київ, 2009. С. 287-447; Стяжкіна О. Жінки України в повсякденній окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання. *Український історичний журнал*. 2015. № 2. С. 49

Реакція суспільства на стосунки жінок з німцями також була неоднозначною. Якщо подивитись на загальну картину, то може здатись, що подібна стратегія виживання засуджувалась і жінок відкрито ненавиділи. Жінок, які мали стосунки з німецькими офіцерами називали «шлюх-дойче» (німецька повія) на радянських теренах або «німецькими курами» в Європі.²⁹⁷ Жінка вважалась «зрадницею» і про них дуже часто складали образливі віршики та пісні солдати.²⁹⁸ Джеффри Бурдс описував відношення до жінок в Європі, зазначаючи про публічні побиття та гоління голів в знак приниження.²⁹⁹ Володимир Гінда апелює до цієї тези, однак зазначає, що в Радянському союзі подібне радше було поодиноким випадком: якщо ж одразу після війни жінки стикались з ненавистю, то вже в пізніший час більшість висловлювало співчуття.³⁰⁰

В его-джерелах ми також зустрічаємо згадки про ставлення до цієї категорії жінок. Наприклад Олександра Шарандаченко, дізнавшись про кампанію з приводу реєстрації повій, обурилась: на її думку, повій в місті було занадто мало, аби їх «одержавлювати».³⁰¹ Судячи з реакції жінки на «образу жіночої поневоленої честі», вона не могла уявити, щоб жінки займались проституцією з власної волі і не засуджувала їх.

Ніна Герасимова ж у своєму щоденнику не вдається до співчуття жінкам, що спілкувались з німцями. 23 серпня 1943 р., вона занотовує, що у Харкові

²⁹⁷ Гінда В. Жіноче тіло як один з ресурсів виживання на окупованих нацистами територіях. *Historians.in.ua*. / URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/zabutizertvy-viyny/979-volodymyr-hinda-zhinoche-tilo-iak-odyn-iz-resursiv-vyzhyvannia-na-okupovanykh-natsysta> (дата звернення: 4.05.2024); Бурдс Д. Сексуальне насильство в Європі під час Другої світової війни (1939–1945) // *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*. Київ, 2015. С. 302

²⁹⁸ Гінда В. Жіноче тіло як один з ресурсів виживання на окупованих нацистами територіях. *Historians.in.ua*. / URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/zabutizertvy-viyny/979-volodymyr-hinda-zhinoche-tilo-iak-odyn-iz-resursiv-vyzhyvannia-na-okupovanykh-natsysta> (дата звернення: 4.05.2024)

²⁹⁹ Бурдс Д. Сексуальне насильство в Європі під час Другої світової війни (1939–1945) // *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*. Київ, 2015. С. 302-303

³⁰⁰ Гінда В. Секс і німецько-радянська війна. Київ, 2022. С. 255-256

³⁰¹ Шарандаченко О. Реєстраторка загсу: Із життя киянки. Київ, 1960. С. 196

жінок, що співпрацювали з німцями, арештовують і ображають. Натомість вона вбачає в цьому провину самих жінок, так як вона «з жодним німцем не говорила». Так само негативно вона згадує і свою подругу Ліду, яка, за її думкою, вже стала «німецькою вівчаркою» і пішла по «поганій дорозі», на відміну від Герасимової.³⁰²

Олена Стяжкіна ж вважає, що «всенародне засудження» – це більше радянський міт, адже не всі місцеві жителі прагнули викриття жінок, а радянська влада так і не розгорнула свою кампанію з приводу розшуку тих, хто вступали у інтимні зв'язки з німцями.³⁰³

Варто сказати, що тема сексуальних зв'язків з німцями продовжує бути заплутаною і малодослідженою в історіографії. Не можна уникати і того факту, що самі жінки про сексуальні зв'язки згадують або дуже побіжно, або взагалі не говорять про це, через що дослідження ускладнюється. Цей аспект життя в окупації наврядчи можна віднести до «колаборації», так як здебільшого жінки керувались природними інстинктами. Таким чином, виділяють дві категорії жінок: ті, які вирішували вступати в інтимні зв'язки з німцями заради виживання та ті, які хотіли мати вплив чи власну вигоду. Для першої категорії жінок основними причинами «продажу себе» були голод, страх бути вбитою, депортованою чи зґвалтованою великим колом осіб. Ставити їх в однакове становище видається некоректним, так як мотивація вступати в сексуальні стосунки з окупантами у обох категорій була різною.

³⁰² Герасимова Н. Дневник. 22 июня 1941 р. – 25 июля 1945 р. // *Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс* Арк. 50 /URL: <https://digital.warmuseum.kyiv.ua/documents/visu/9> (дата звернення: 6.05.2024)

³⁰³ Стяжкіна О. Жінки України в повсякденній окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання. *Український історичний журнал*. 2015. № 2. С. 65

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши становище жінок окупованого нацистами Києва, можна сказати, що ми натрапляємо на різні інтерпретації життя в окупації. Відмінності в сприйнятті окупаційного періоду здебільшого були спричинені різною віковою категорією та/чи сімейним становищем. В ході дослідження з'ясовано, що сприйняття власного становища також залежало від економічного становища чи перебування в Києві (під час всієї окупації або ж з евакуацією). Не дивлячись на те, що всі розглянуті мною жінки перебували в постійному страху за своє життя, вони намагались допомогти іншим вижити в різні способи.

Образ жінки-матері, на мою думку, є одним з невід'ємних, якщо говорити про жіноцтво в окупації, так як жінки дуже часто брали до себе дітей-сиріт або народжували під час окупації. В ході дослідження було виокремлено два загальних архетипи – мати-героїня та мати-берегиня. Перший архетип було виокремлено саме дітьми, адже майже кожен респондент відзначав героїчність своєї матері, хоча і аспекти відрізнялись. Наприклад, матір Галини Костенко було для неї героїнею, адже намагалась віддати все, аби нагодувати дітей, а мати Володимира Лещинського описувалась як героїня, яка пожертвувала собою аби захистити дітей. Тому намагання захистити інших у матерів були різні, але кожна дитина все одно підносила ці вчинки до героїзму. Архетип матері-берегині передував же у радянській пропаганді, хоча вже у післявоєнний час з'явилися нагороди «Мати-героїня».

Стратегії виживання були також різноманітними. Жінки-єврейки намагались врятуватись підпільними довідками, переховуваннями чи сексуальними зв'язками з німцями, аби не бути розстріляними. Деяким жінкам також пощастило врятуватись з Бабиного Яру і вони здебільшого намагались або покинути Київ, або переховувались до кінця окупації. В сучасній історіографії досі ведуться дискусії з приводу того, чи мали нацистські злочини над євреями гендерне підґрунтя. В ході дослідження

чітких маркерів підтвердження цій думці я не знайшла, але зважаючи на різний тип джерел, який був розглянутий, робити поспішні висновки буде некоректним. Тому залишається лише припустити, що гендерне підґрунтя нацистських злочинів могло бути, але радше як виняток, аніж стала стратегія.

Майже для всіх жінок спільними страхами були голод, відправка до Німеччини та розстріл, тому, відштовхуючись від цього, вони вибудовували свої подальші стратегії виживання. Робота в німецьких установах була однією з них. Багато жінок йшло працювати на німецькі фабрики чи інші установи, аби отримати відстрочку від Німеччини. Таким чином, працюючи в німецьких установах, жінки отримували кращу заробітну плату і могли залишитись в Києві. З опрацьованих джерел також видно, що робота в цих установах давала їм можливість допомагати іншим уникнути відправки або зберегти чийсь життя. Особливо це помітно в щоденнику Олександри Шарандаченко, яка брала безпосередню участь у підробці документів.

Робота в німецьких установах, однак, не завжди рятувала жінок. В ході масових скорочень робочих місць 1942 р. багато жінок опинились беззахисними. Отож, не менш важливою стратегією виживання стали сексуальні зв'язки з німцями або колаборантами. За допомогою статевих відносин чи «шлюбів» жінки могли убезпечити себе від голоду, депортації, розстрілу чи зґвалтування іншими чоловіками. Не дивлячись на те, що здебільшого стосунки з німцями були добровільно-примусовими, так як жінки в першу чергу робили це з ціллю захистити себе, також була частка тих, хто дійсно мав бажання чи власну вигоду в цьому. Прослідкувати, як багато було таких жінок дуже важко, так як свідчень майже немає і багато жінок могли змінити свою позицію після повернення радянського режиму. Загалом, тема сексуального насилля досі залишається малодослідженою в українській історіографії, так як досить довгий час залишалась закритою від суспільства і жінки не бажали розповідати про свій досвід через страх засудження.

Таким чином, задля більш істотного дослідження становища киянок в окупації варто зважати на багато аспектів, наприклад коректність вживання термінів, що найбільш помітно при дослідженні стратегій виживання, які не рідко ототожнюються з колаборацією та критично підходити до аналізу еджерел.

У подальших дослідженнях слід глибше зосередитися на темі сексуального насилля, яке передусе у військових конфліктах і йде пліч-о-пліч з торгівлею тілом, аспекти, які змушували жінок йти на сексуальні контакти з німцями, але в нас немає достатньої джерельної бази жінок, що займались проституцією або мали стосунки з німцями в окупованому Києві. Окрім цього, було б важливим детальніше розглянути долі жінок, що потрапили до Німеччини та їхні стратегії виживання там, але даний аспект не стосується цього дослідження.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

Неопубліковані

*Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
(ЦДАВО України)*

1. Ф. 5270, оп. 1, спр. 3 (“Киевские записки” – щоденник І.О.Хорошунової, написаний в окупації у м. Києві. Автограф. Рос.мовою. , 28.09.1941-17.03.1942, 168 арк.)
2. Спр. 4 (“Киевские записки” – щоденник І.О.Хорошунової, написаний в окупації у м. Києві. Автограф. Рос.мовою., 24.03.1942-21.09.1942, 245 арк.)
3. Спр. 5 (“Киевские записки” – щоденник І.О.Хорошунової, написаний в окупації у м. Києві. Автограф. Рос.мовою., 23.09.1942-22.02.1943, 219 арк.)
4. Спр. 6 (“Киевские записки” – щоденник І.О.Хорошунової, написаний в окупації у м. Києві. Автограф. Рос.мовою., 27.02.1943-10.10.1943, 206 арк.)
5. Спр. 7 (“Киевские записки” – щоденник І. О. Хорошунової, написаний в окупації у м. Київі. Автограф. Рос. мовою, 25.07.1941-25.06.1942, 220 арк.)

Опубліковані

6. Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян / Упор. М. Боровик, Н. Дробкова, Т. Пастушенко. — Київ : Саміт-книга, 2020. — 352 с.
7. Дневник. Мысли. Детали. // Міжкультурний діалог. Т. 1 : Ідентичність / упоряд. О. Бетлій та К. Диса – К. : Дух і Літера, 2009. – С. 287-447
8. Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Інститут історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К., 2012. – 504 с.

9. Колосова В. Київський щоденник. 1940-1945 / Упоряд.: О. Лазаренко, А. Портнов. – Х.: ТОВ "Видавництво "Права людини"", 2021. – 236 с.
10. Кузнецов А.В. Бабий Яр. Роман-документ. Київ: МІП «Оберіг», 1991. 352 с.
11. Малаков Д. Оті два роки... У Києві при німцях. Київ : Амадей, 2010. 319 с.
12. Пігідо-Правобережний Ф. “Велика Вітчизняна війна”. Спогади та роздуми очевидця. К.: Смолоскип, 2002. 288 с.
13. "...То була неволя". Спогади та листи оstarбайтерів / ред. В. Смолій ; упоряд.: Т. Пастушенко, М. Шевченко. Інститут історії НАН України ; Меморіальний комплекс "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років", 2006. 504 с.
14. Хорошунова И. Первый год войны. Киевские записки / *"Єгупець": Художньо-публіцистичний альманах Інституту Юдаїки.* – 2002 – С. 5-77
15. Хорошунова И. Второй и третий год войны. Киевские записки / *"Єгупець": Художньо-публіцистичний альманах Інституту Юдаїки.* – 2002. – С. 8-71
16. Шарандаченко О. Реєстраторка загсу: Із життя киянки. Київ : Радянський письменник, 1960. 366 с.
17. Ярова С. Моє життя в період окупації. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2022. – 70 с.

Джерела усної історії

18. Альонкіна Є. «Для мене час окупації – це час якоїсь печалі»// *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян* / ред. І. Лукач ; пер. з рос. Н. Дробкова ; упоряд.: М. Боровик, Т. Пастушенко, Н. Дробкова. Київ, 2020. С. 30–48.
19. Інтерв'ю з Федорук Надією Олексіївною// *"...То була неволя" Спогади та листи оstarбайтерів* / ред. В. Смолій; упоряд.: Т. Пастушенко, М. Шевченко. Інститут історії НАН України; Меморіальний комплекс

- "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років", 2006. С. 476-494
- 20.Інтерв'ю з Покидько Анастасією Федосівною// *"...То була неволя" Спогади та листи остарбайтерів* / ред. В. Смолій; упоряд.: Т. Пастушенко, М. Шевченко. Інститут історії НАН України; Меморіальний комплекс "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років", 2006. С. 440-451
- 21.Клейтер В. «На щастя, ніхто з селян нас не видав»// *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян* / ред. С. Ковбасюк ; пер. з рос. Н. Дробкова ; упоряд.: М. Боровик, Т. Пастушенко, Н. Дробкова. Київ, 2020. С. 54–59.
- 22.Комендантова (Вітвицька) Валерія Миколаївна. Спогади// *"...То була неволя" Спогади та листи остарбайтерів* / ред. В. Смолій; упоряд.: Т. Пастушенко, М. Шевченко. Інститут історії НАН України; Меморіальний комплекс "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років", 2006. С. 162-194
- 23.Корченкова О. «А було тяжко, дуже тяжко»// *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян* / ред. Л. Грицай ; упоряд.: М. Боровик, Т. Пастушенко, Н. Дробкова. Київ, 2020. С. 60–68.
- 24.Костенко Г. «Це було не виживання, це був опір»// *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян* / ред. Т. Пастушенко ; упоряд.: М. Боровик, Т. Пастушенко, Н. Дробкова. Київ, 2020. С. 69–84.
- 25.Кузьміна Н. «Так що для когось це історія, а для мене це наше життя»// *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян* / ред. Н. Дробкова ; упоряд.: М. Боровик, Т. Пастушенко, Н. Дробкова. Київ, 2020. С. 85–91.
26. Кузякін Є. «Дитинство було «з'їдене» німецькою окупацією і, звичайно, війною»// *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян* / ред. О. Чорнобаєва ; пер. з рос. Н. Дробкова ; упоряд.: М. Боровик, Т. Пастушенко, Н. Дробкова. Київ, 2020. С. 92–101.

27. Лещинський В. «А мою маму перед нами розстріляли»// *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян* / ред.: О. Осипенко, У. Киричей ; пер. з рос. Н. Дробкова ; упоряд.: М. Боровик, Т. Пастушенко, Н. Дробкова. Київ, 2020. С. 102–111.
28. Сосов В. «Ми мовчали, нікому про той страшний час не розповідали»// *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян* / ред.: А. Оніщишен, В. Щусь ; упоряд.: М. Боровик, Т. Пастушенко, Н. Дробкова. Київ, 2020. С. 135–160.
29. Тітенкова В. «Ми стояли і виглядали нашого тата»// *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян* / ред. П. Савчук ; пер. з рос. Н. Дробкова ; упоряд.: М. Боровик, Т. Пастушенко, Н. Дробкова. Київ, 2020. С. 170–174.
30. Якимець В. «Поможи, Господи, збережи маму, папу, бабусю і мене маленьку»// *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян* / ред. О. Волкова ; упоряд.: М. Боровик, Т. Пастушенко, Н. Дробкова. Київ, 2020. С. 198–205.

United States Holocaust Memorial Museum

31. USC Shoah Foundation Institute testimony of Aleksandra Gasanova. Kyiv, 14.07.1998 (b.1916). URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/vha47284> (date of access: 02.05.2024).
32. USC Shoah Foundation Institute testimony of Anna Karchemskaja. Kyiv, 4.11.1998 (b.1927) URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/vha50028> (date of access: 02.05.2024).
33. USC Shoah Foundation Institute testimony of Anna Terletskaia. Kyiv, 28.10.1998 (b.1920) URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/vha49482> (date of access: 02.05.2024)

34. USC Shoah Foundation Institute testimony of Betia Mirskikh. Kyiv, 26.11.1996 (b.1924) URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/vha22465> (date of access: 02.05.2024).

Джерела в електронному форматі

35. Герасимова Н. Дневник. 22 июня 1941 р. – 25 июля 1945 р. // *Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс* /URL: <https://digital.warmuseum.kyiv.ua/documents/visu/9> (дата звернення: 13.04.2023)
36. Дневник киевлянки. ГОРДОН: Всі новини України за останню годину. URL: https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova_main.html (дата звернення: 17.02.2024)
37. Заява киянина Д.Лебедіва, репресованого радянською владою до голови Київської міської управи щодо безкоштовного надання йому меблів з єврейського помешкання. *Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія».* URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_4636.Zayava_kiyanina_D.Lebedi_v_a,_represovanogo_radyanskoyu_vladoyu_do_golovi_Kiyivskoyi_miskoyi_upravi_shchodo_bezkoshtovnego_nadannya_yomu_meb.html (дата звернення: 13.04.2024).
38. Заява киянина О.Шевченка, репресованого радянською владою до голови Київської міської управи щодо надання йому квартири єврейки Таньянської. *Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія».* URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_4635.Zayava_kiyanina_O.Shevchenka,_represovanogo_radyanskoyu_vladoyu_do_golovi_Kiyivskoyi_miskoyi_upravi_shchodo_nadannya_yomu_kvartiri_yevreyki_.html (дата звернення: 13.04.2024).

39. З протоколу допиту на Київському процесі в якості свідка Д. Проничевої, яка врятувалася від розстрілу у Бабиному Яру. *Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія»*. URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_37.Z_protokolu_dopitu_na_Kiyivskomu_protsezi_v_yakosti_svidka_D._Pronichevoyi_yaka_vryatuvalasya_vid_rozstrilu_u_Babinomu_Yaru.html (дата звернення: 10.04.2024).
40. З протоколу допиту в КДБ у якості свідка Г. Баташевої, яка врятувалася від розстрілу у Бабиному Яру. *Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія»*. URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_62.Z_protokolu_dopitu_v_KDB_u_yakosti_svidka_G._Batashevoyi_yaka_vryatuvalasya_vid_rozstrilu_u_Babinomu_Yaru.html (дата звернення: 12.04.2024).
41. З протоколу допиту в НКДБ у якості свідка очевидиці розстрілів у Бабиному Яру Н. Петренко. *Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія»*. URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_21.Z_protokolu_dopitu_v_NKDB_u_yakosti_svidka_ochaviditsi_rozstriliv_u_Babinomu_Yaru_N._Petrenko.html (дата звернення: 12.04.2024).
42. З протоколу допиту в НКВС у якості свідка О. Книш, яка врятувалася від розстрілу в Бабиному Яру. *Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія»*. URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_27.Z_protokolu_dopitu_v_NKVS_u_yakosti_svidka_O._Knish_yaka_vryatuvalasya_vid_rozstrilu_v_Babinomu_Yaru.html (дата звернення: 10.04.2024).
43. З протоколу допиту в КДБ у якості свідка С. Таужнянського, який врятувалася від розстрілу у Бабиному Яру. *Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія»*. URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_53.Z_protokolu_dopitu_v_KDB_u_yakosti_svidka_S._Taugnyanskogo_yakiy_vryatuvalasya_vid_rozstrilu_u_Babinomu_Yaru.html (дата звернення: 13.04.2024).

44. З протоколу допиту в КДБ у якості свідка Я. Екеля, який врятувалася від розстрілу у Бабиному Яру. *Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія»*. URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_63.Z_protokolu_dopitu_v_KDB_u_yakosti_svidka_Ya._Ekelya,_yakiy_vryatuvalasya_vid_rozstrilu_u_Babinomu_Yaru.html (дата звернення: 13.04.2024).
45. Оголошення окупаційної влади м. Києва про обов'язкову явку єврейського населення міста і його околиць в район Бабиного Яру. *Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія»*. URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_4721.Ogoloshennya_okupatsiynoyi_vladi_m._Kiyeva_pro_obov'yazkovu_yavku_yevreyskogo_naselennya_mista_i_yogo_okolits_v_rayon_Babinogo_Yaru.html (дата звернення: 10.04.2024).
46. Повідомлення Оперативної групи “С” Поліції безпеки та СД про мінування, вибухи та пожежі у центрі Києва та Києво-Печерській Лаврі, страту єврейського населення міста (з донесення про події в СРСР № 106). Берлін, 7 жовтня 1941 р. *Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія»*. URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_2494.Povidomlennya_Operativnoyi_grupi_“S”_Politsiyi_bezpeki_ta_SD_pro_minuvannya,_vibuhi_ta_pogegi_u_tsentri_Kiyeva_ta_Kiyevo-Pecherskiy_Lavr.html (дата звернення: 10.04.2024).
47. Розпорядження голови міста Києва Л.Форостівського № 247 від 8 вересня 1942 р. про облік та медичний огляд жінок, що займаються проституцією. *Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія»*. URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_4626.Rozporyadgennya_golovi_mista_Kiyeva_L.Forostivskogo_N247_vid_8veresnya_1942_r._pro_oblik_ta_medichniy_oglyad_ginok,_shcho_zaymayutsya_p.html (дата звернення: 18.03.2024).

48. Стенограма бесіди зі свідком німецьких злочинів у Бабиному Яру Пронічевою Діною Миронівною. *Електронне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія»*. URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_1782.Stenograma_besidi_zi_svidkom_nimetskih_zlochiniv_u_Babinomu_Yaru_Pronichevoyu_Dinoyu_Mironivnoyu.html (дата звернення: 13.04.2024).

Література:

Монографії, збірки статей, брошури, тези конференцій

49. Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ. – Вид. 2-ге, доп. – К.: Укр. центр вивчення історії Голокосту, Громад. к-т для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, 2017. – 288 с.
50. Беркгоф К. Бабин Яр: місце наймасштабнішого розстрілу євреїв нацистами в Радянському Союзі. // *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: Матеріали міжнародної наукової конференції 24-25 жовтня 2011 р., м. Київ*. – Вид. 2-ге, доп. – К.: Укр. центр вивчення історії Голокосту, Громад. к-т для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, 2017. – С. 8-20
51. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. : монографія / ред. В. Гриневич ; пер. з англ. Т. Цимбал. Київ : Критика, 2011. 456 с.
52. Гендерні дослідження, проект «Донбаські студії» / Фонд ІЗОЛЯЦІЯ. Платформа культурних ініціатив; Представництво Фонду імені Генріха Бьоля. — Київ, 2015. — 228 с.
53. Гінда В. Секс і німецько-радянська війна. Київ : Арій, 2022. 368 с.
54. Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства : зб. наук. праць / за наук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. – Київ : ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. – 335 с.

- 55.Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953): монографія / ред.: О. Лисенко, В. Берегова. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2009. 284 с.
- 56.Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. – Київ; Ніжин: Вид. ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.
- 57.Стяжкіна О. Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940-х років. — Київ: Дух і Літера — 384 с.
58. Тарнавський І. Українські землі в стратегічних планах Третього рейху// Україна в системі змін парадигми світопорядку XX – XXI століть: тези Міжнародної науково-практичної конференції, 19 берез. 2015 р. – К.: ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. – С. 87 – 93.

Статті

- 59.Бетлій О., Диса К. Усе про ідентичність // *Міжкультурний діалог. Том І: Ідентичність*. – К.: Дух і літера, 2009. – С. 11-55
- 60.Боровик М. Добираючи інших слів: невідомі щоденники Ірини Хорошунової / *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. – 2016. – Вип. 4. С. 5-9
61. Боровик М. Колаборація і колаборанти в повсякденному сприйнятті мешканців України (на матеріалах усноісторичного проекту "Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання") / М. Боровик // *Сторінки воєнної історії України*. - 2013. - Вип. 16. - С. 156-167
- 62.Боровик М. Міт революції і нова схема української історії. *Часопис "Критика"*. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/mit-revoljutsiyi-i-nova-skHEMA-ukrayinskoyi-istoriyi> (дата звернення: 07.03.2024).
- 63.Бос П. Гендер і Голокост// *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства* / ред. Грінченко Г., Кобченко К., Кісь О. – Київ : ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. – С. 209-218

- 64.Бурдс Д. Сексуальне насильство в Європі під час Другої світової війни (1939–1945) // *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства* / ред. Грінченко Г., Кобченко К., Кісь О. – Київ : ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. – С. 278-306
65. Вронська Т. Феномен «пособництва»: до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої Вітчизняної війни // *Сторінки воєнної історії України*. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 88-97
- 66.Вронська Т., Заболотна Т., Пастушенко Т. Історичний нарис.// *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян* / упоряд.: М. Боровик, Т. Пастушенко, Н. Дробкова. Київ, 2020. С. 207–334.
67. Гавришко М. Згвалтування у сховках: сексуальне насильство під час Голокосту в Україні. *Часопис "Голокост і сучасність"*. ВИПУСК № 1(17). 2019. С. 10–30.
- 68.Геча О. Єврейські жінки в умовах окупації та евакуації: різні стратегії виживання (на прикладі представниць родини Рабіновичів). Житомир, 2018. URL: <https://babynyar.org/ua/library/collection/30/3429>. (дата звернення: 10.04.2024);
- 69.Гінда В. Жіноче тіло як один з ресурсів виживання на окупованих нацистами територіях. *Historians.in.ua*. / URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/zabutizertvy-viyny/979-volodymyr-hinda-zhinoche-tilo-iak-odyn-iz-resursiv-vyzhyvannia-na-okupovanykh-natsysta> (дата звернення: 4.05.2024)
70. Гінда В. Загроза для Вермахту. Венеричні недуги. *Збруч*. / URL: <https://zbruc.eu/node/9174> (дата звернення: 4.05.2024)
18. Гінда В. Нацистські борделі в Україні. *Збруч*. URL: <https://zbruc.eu/node/67549> (дата звернення: 4.05.2024)
72. Гончаренко О. Проблеми інституційного визначення терміна колабораціонізму, його видів та ознак у сучасній вітчизняній

- історіографії // *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. – Вип. 1 (23) – К., 2019. – С. 5-24
73. Грінченко Г. Радянські жінки на примусових роботах Третього райху: (об)риси (по)воєнних (ре)презентацій // *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства* / ред. Грінченко Г., Кобченко К., Кісь О. – Київ : ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. – С. 233-251
74. Дробкова Н. Повсякденне життя киян у руки нацистської окупації в усних автобіографічних спогадах «дітей війни» // *Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян* / упоряд.: М. Боровик, Т. Пастушенко, Н. Дробкова. Київ, 2020. С. 17–28.
75. Етвуд Л. Жінка під час Великої Вітчизняної Війни. *Гендерні дослідження. проект «Донбаські студії»* / Фонд ІЗОЛЯЦІЯ. Платформа культурних ініціатив; Представництво Фонду імені Генріха Бьоля пер. з англ. С. Мензелевский. Київ, 2015. С. 84-101
76. Заболотна Т. Джерела вивчення повсякденного життя міської інтелігенції в роки нацистської окупації (на прикладі Києва) / *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей* / НАН України. Інститут історії України. – К., 2011. – Вип. 14 – С. 23-26
77. Заболотна Т. Повсякденне життя киян в умовах нацистської окупації (вересень – грудень 1941 р.) / *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей* / НАН України. Інститут історії України. – К., 2008. – Вип. 11 – С. 107-116
78. Заболотна Т. Продовольче становище міського населення України у роки нацистської окупації: проблеми та шляхи вирішення (1941–1944 рр.) / *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей* / НАН України. Інститут історії України. – К., 2021. – Вип. 23. – С. 213-241
79. Заболотна Т. Стратегії виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.): теорія та практика. / *Сторінки*

- воєнної історії України: Збірник наукових статей / НАН України. Інститут історії України. – К., 2013. – Вип. 16. – С. 94-113
80. Кісь О. Гендерні аспекти практики усноісторичних досліджень: особливості жіночого досвіду, пам'яті і нарації // *Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді* / Упор. О.Р.Кісь, Г.Г. Грінченко, Т.Пастушенко. – Львів.: ІН НАН України, 2014. – С. 11-41
81. Кучер В. В переддень війни: Україна в німецьких завоювальницьких планах/ *Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство. Зб. наук.праць.* К.: Інститут історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2014. С. 172-181
82. Легасова Л., Лисенко О. Образ окупованого Києва у науковій літературі. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення* / *Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»;* редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін.– К., 2012. С. 9-13
83. Михайлюк М. Бабин Яр як мемуарно-дослідницьке поле західної історіографії (до 75-ї річниці єврейської трагедії)// *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал.* – Вип. 3 (13) – К., 2016. – С. 5-18
84. Мюльхойзер Р. Незаперечний злочин. Сексуальне насильство німецьких вояків під час «війни на знищення» в Радянському Союзі у 1941–1945 рр. // *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства* / ред. Грінченко Г., Кобченко К., Кісь О. – Київ : ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. – С.269-277
85. Подольський А. Єврейські жінки України в добу Голокосту та нацистської окупації (1941-1944): спроби дослідження трагічної долі.//

- Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства* / ред. Грінченко Г., Кобченко К., Кісь О. – Київ : ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. – С. 219-230
86. Стяжкіна О. Жінки України в повсякденній окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання. *Український історичний журнал*. 2015. № 2. С. 42–66
87. Тищенко Ю. Особливості дитячих спогадів про війну. За матеріалами проекту: "Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання" / *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. – 2012. – Вип. 111. – С. 52-54
88. Удод О. Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 – листопад 1943): питання методології та історіографії // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжсвідомчий зб. наук. праць*. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 384-391
89. Шевченко М. Ю. Жіноцтво в окупованому Києві (за матеріалами фондів Меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років") // *Архіви України*. – 2014. – № 4-5. – С. 256-273
90. Янковенко О. До питання гендеру: материнські відзнаки (огляд фондів Національного музею історії України у Другій світовій війні). // *Військово-історичний меридіан: електронний науковий журнал*. 2019. № 4(26). – С. 170-179
91. Borovyk M. "Our Golgotha": the Tragedy of Babi Yar in the "Kievan notes" of Iryna Khoroshunova. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*. 2018. No. 137. P. 5-8. URL: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.137.2.01> (date of access: 15.02.2024).

Подяка

- 1) Моїй науковій керівниці **Оксані Хом'як** за постійне читання моєї дипломної роботи та допомогу з її покращенням;
- 2) **Тетяні Бородіній** та **Тетяні Заболотній** за влучні поради щодо джерел та літератури;
- 3) **Віталіні Войтенко**, студентці МП «Історія», яка позичила мені книгу «Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення»;
- 4) **Антону Школовому** за нагадування про правильне оформлення роботи;
- 5) Моєму найкращому другу **Глібу Осіповичу**, який зараз знаходиться в 3 ОШБр;
- 6) **Антону Данченко**, який читав мою роботу на навчальний практикум і дав дуже багато коментарів;
- 7) **Нікіті Курбалю**, який люб'язно придбав мені декілька книг для дипломної роботи;
- 8) А також іншим моїм друзям, **Лілії Іванченко**, **Івану Кривенку**, **Валерію Шаповалову** та **Даніславу Драганчуку**, за моральну підтримку.